

SZABÓ Á. TÖHÖTÖM

HÁZTARTÁSOK ÉS KÖZÖSSÉGEK A LOKÁLIS ÉS AZ EXTRALOKÁLIS ERŐFORRÁSOK TÜKRÉBEN. ERDÉLYI PÉLDÁK

Előhang

Az erdélyi Bánffy családnak, Erdély talán legismertebb (nemesi) családjának, pontosabban a család egyik ágának, Szilágynagyfaluban is birtokai voltak. A birtokhoz egy udvarház – a helyiek és az Erdélyben szokásos szóhasználat szerint: kastély – is tartozott. A család helyi ágának kihalásával a Bánffyak a két világháború között úgy döntöttek, hogy a kastélyt eladják. Ezt a helyi református egyházközség vásárolta meg a hívek jelentős erőfeszítésével: a háztartások vállalták, hogy ki-ki lehetőségeihez mérten hozzájárul a költségekhez. Ennek érdekében haszonállatok nevelésének az eredményét adták át közös célra: a helyiek elmesélése szerint a tehetősebbek borjút, a kevésbé tehetősek malacot neveltek és adtak el, és az árát adományozták a közös célra. Egy ilyen történet ma már elképzelhetetlen, mert egy faluközösség (szinte: bármilyen faluközösség) tagjai nem tenének ilyen jellegű erőfeszítéseket. Inkább pályáznának. Vagyis a belső, helyi erőforrások helyett külső erőforrásokat keresnének. Tehát a történet nem feltétlen szilágynagyfalui, csak annyiban, hogy ott került az etnográfusi érdeklődés homlokterébe.

Bevezetés: egy téma és a keretek körvonalazása

Jelen tanulmány a fenti történetet emblematikusnak tekinti: minden bizonnyal szinte mindegyik erdélyi (magyar) településen lehetne olyan esetet találni, amely egyrésztől rá tud mutatni a közösségi összefogás pozitív történeti mintáira (például a templomok építésének történetei), másrésztől pedig az erőforrás-allokáció mintáinak megváltozására és a külső erőforrások szerepének a felértékelődésére. Am az előhangban bemutatott történethez hozzátartoznak a szilágynagyfalui Bánffy-kastély körül zajló jelenlegi események is: az egyházközség 2023 elején 1,4 millió euró értékű támogatást kapott a kastély felújítására.¹ Az esemény szintén nem egyedi: Erdély- (és Románia-szerte) újulnak meg templomok, kulturális, örökségi és más turisztikai objektumok pályázati pénzekből, külső erőforrásokból. A kolozsvári rádió 2023. április 24-én számolt be arról, hogy megtörtént a kalotaszentkirályi templom újjászentelése, amelyhez a közösség szintén külső erőforrásokat (magyar kormányzati támogatást) vett igénybe. Kató Béla református püspök nyilatkozatából érdemes idéznünk: „hiszek abban, hogy egy kalotaszentkirályi gyülekezet, hogy ha nem kapott volna támogatást, akkor is, kicsit hosszabb idő alatt, de rendbe tette volna a templomát, hiszen nem ez a templom az első

¹ Kulcsár Mária: Felújítják a szilágynagyfalui Bánffy-kastélyt. *Maszol*, 2023. február 4. <https://maszol.ro/belfold/Felujitjak-a-szilagynagyfalui-Banffy-kastelyt> (letöltés ideje: 2023. április 21.)

és az utolsó, amivel foglalkoztak, hanem nagyon sok mindent kellett önerőből megtenniük.” Az önerős megvalósítás, önszerveződés – és ezzel szemben a külső források igénybevétele – ebben a kis szövegrészletben is felvillan. És hogy mennyire széles körű ez a gyakorlat, azt mutatja a nyilatkozat következő része: „Most tulajdonképpen egy sorozat végén vagyunk, hiszen a reformáció évétől, 2017-től mostanáig közel négyszáz és valahány templom újult meg...”² Valami történt tehát az erdélyi falvakban, és a valamikor önerőből épített, vásárolt épületeket a helyiek ma már csak külső erőforrások bevonásával tudják vagy akarják karban tartani, illetve újra használatba helyezni.

Ebben a tanulmányban ezt a jelenséget, a belső és külső erőforrások arányának a megváltozását szeretném folyamatszerűségében megragadni és elemezni. Az elemzés, miközben elsősorban jelenkori fókuszú, illetve az utóbbi 15-20 év történéseire fókuszál, néhány példán keresztül nagyobb, akár több száz éves időtávot is átfog, mint ahogy azt már az előhangban bemutatott történet és az azt kiegészítő példák is érzékeltetik. Ezen belül egyrésről a háztartás mint a helyi adaptáció történetileg is változó intézménye, és a háztartásokat összefogó közösség, egész pontosan a háztartásokat a különféle (gazdasági és társadalmi) együttműködések keresztül összefogó kooperáló közösség példája kerül kiemelésre. De nem tekintek úgy a háztartásokra és a helyi, kooperáló közösségekre mint térben elszigetelt entitásokra, hanem a globális elosztási hálózatok részeként gondolom el ezeket, ezért a tanulmány második felében a globális, a komplexitást hangsúlyosan felvillantó kontextus elemzését is a gondolatmenet részévé teszem. Az etnográfiai adatok és példák elsősorban Szilágynagyfaluból, valamint a Kis-Küküllő mentéről, és ezen belül különösen Bonyháról, illetve Székelykeresztúr térségéből, mindekelőtt Siménfalváról, a szülőfalumból származnak.³

A tanulmány térben és időben némiképp szabadon mozog – de nem rendel egymás mellé össze nem tartozó jelenségeket. A térbeli és időbeli mozgással épp azt szándékozik érzékeltetni, hogy az itt bemutatott és elemzett jelenségek mennyire általánosnak tekinthetők az erdélyi falvak vonatkozásában. A háztartás – mint érvelni fogok mellette – elveszítette funkciói egy részét (és már nem feltétlen a helyi adaptálódásra képes, hosszú időtartamban létező intézmény). A munka nagy része kiszerveződött belőle. A regeneratív funkciók egy része kiszerveződött belőle. A fogyasztás egy része is kiszerveződött belőle. Elszakadt vagy elszakad a saját ökológiai és társadalmi-kulturális környezetétől. A kooperáló közösségek pedig – azokban a változatos formákban, ahogy még a szocializmus és a rendszerváltás első éveiben is léteztek – ma már inkább a he-

² Köszönöm Rostás Péter István és Birtalan Albert segítségét, hogy az elhangzott anyagot átküldték.

³ A szilágysági kutatás 2015 és 2017 között zajlott a Norvég Alap (PA16/RO12 SGS84), majd az MTA HTMT (5706/14/2015/HTMT és 4815/13/2015/HTMT) támogatásával. A Kis-Küküllő mentén 2004-ben folytattunk kutatásokat az Arany János Közalapítvány támogatásával (résztevők: Kinda István, Miklós Zoltán, Peti Lehel és a kutatás irányítójaként e sorok szerzője, lásd PETI – SZABÓ, 2006). Bonyhán 2006 óta folytatok kutatásokat. 2009–2012 között Bolyai Ösztöndíjjal (BO/00370/09), 2014-ben egy uniós pályázattal (INTEGRO. Integrare prin formare și mediere pentru ocupare. POSDRU/165/6.2/S/140487) végeztem kutatásokat a településen. Siménfalvát a doktori dolgozatomhoz kapcsolódva tanulmányoztam a 2000-es évek elején, majd 2014-ben szintén a fent említett uniós pályázat keretében volt lehetőségem interjúkat készíteni. A támogatásokat ezúton is köszönöm!

lyi emlékezet, semmint a mindennapi társadalmi gyakorlatok részei. A tanulmány tehát a helyi környezettől való eltávolodást, az elszakadást, a saját erőforrások fölött gyakorolt kontroll csökkenését dokumentálja, és ehhez használja keretként a reziliencia megközelítéseit.

Számomra ez nem csak szakmai-tudományos, hanem személyes kérdés is. Meglehet, eléggé szakmaitlan módon, merthogy az objektivitásomat mindenképp torzítja. Ezt a személyességet az utóbbi évek körülöttünk zajló változásai – vö. az igen találó polikrízis kifejezéssel – egészen más kontextusba helyezték. Tizenöt-húsz éve nem biztos, hogy beszéltem volna ezekről az aspektusokról. Ma meg azt gondolom, hogy nem csak beszélhetek, hanem egyenesen beszélnem kell. És ezt kell tennie minden olyan néprajzkutatónak és kulturális antropológusnak, aki hasonló jellegű helyi gyakorlatokhoz és tudásokhoz hozzáfér, vagy hozzáfért és meg is tudja mutatni őket. Ennek fényében a tanulmány végén néhány olyan gondolatot is megfogalmazok, amit az olvasó majd normatívnak fog látni. Mindezt azért, mert a folyamatok leírásán és elemzésén túl fontosnak tartom azt is, hogy odafigyeljünk arra, amit a rezilienciáról (helyi adaptálódásról és fenntarthatóságról) a paraszti háztartások és a közösségek működése taníthat.

A reziliencia fogalmát⁴ Crawford Stanley Holling vezette be, eredetileg az ökológiába (HOLLING, 1973), hogy eszközt adjon a non-lineáris dinamikák megértéséhez, mint például azok a folyamatok, amelyeken keresztül az ökoszisztémák a zavarokkal és a változásokkal szemben fenntartják magukat (BERKES – COLDING – FOLKE, 2003, 13.). A rezilienciának ebben az értelemben három jellegzetessége van: (1) a változások olyan mennyisége, amely mellett a rendszer megőrzi a kontrollt a funkciói és a struktúrája felett; (2) az önszerveződés képességének a foka; (3) a tanulás és az adaptáció képességének növelése (uo). A reziliencia nem csak állandóság és stabilitás a külső hatásokkal szemben (FOLKE, 2006, 259.), sőt, úgy tűnik, ez egyre inkább kikerülni látszik a fogalom értelmezési mezejéből (HOLTORF, 2018, 639.), hanem a zavarok nyomán nyíló lehetőségek kihasználásának a képessége és az adaptivitás megléte (FOLKE uo.). A reziliencia a sokkhatások elnyelésének és használatának, az újraszerveződésnek a képessége olyan módon, hogy a továbblépés során az alapvető funkciók nem sérülnek (BARTHEL, 2014, 428.). A reziliencia fogalmának része a fenntarthatóság is (HOLTORF 2018, 639.): „a reziliens, nagy fokú változás vagy zavar elviselésére képes társadalmi-ökológiai rendszer szinonimája az ökológiai, gazdasági és társadalmi fenntarthatóságnak” (BERKES – COLDING – FOLKE, 2003, 15.). A fenntarthatóság – az egyre fenntarthatatlanabb, globális, az erőforrások kizsákmányolására épülő gazdasági logikában – pedig maga az ellenállás, szembefordulás és esetenként kivonulás, vagy akár a helyi világok feletti rendelkezési jog visszaszerzését célzó törekvés, ami a politikai jelentését épp a kieleződő kontextus miatt nyeri el (vö. SCOTT, 1996). Mindezekén túl: a reziliencia egy eszköz, megközelítés, gondolkodásmód, ami a tudás megszervezéséhez és irányításához kínál perspektívát (FOLKE, 2006, 260.). Tehát a tanulmány a reziliencia fogalmát olyan tudo-

⁴ A reziliencia szakirodalma mára hatalmasra duzzadt. Az utóbbi években a társadalomtudományokban is egyre inkább előtérbe került. A fogalomról nem tudok teljes áttekintést adni, hanem a lentebb következő elemzés számára operacionalizálok.

mányos eszközként operacionalizálja, amin keresztül a helyi adaptációról, önellátásról és helyi szerveződésről új perspektívából tudunk állításokat megfogalmazni.

Az elemzés elválasztja a helyi és nem helyi világot. Miközben tudatában van annak, hogy ez csak analitikus eszköz, amin keresztül ezt a témát és a benne rejlő problémákat jobban megfoghatóvá teszi. Az elválasztás hasonló ahhoz, ahogy a társadalomtudományok a mindennapokra és a mindennapi életvilágokra irányítják a figyelmet, és közben felteszik a kérdést, hogy a hatalom miként van jelen a mindennapokban (vö. GYÁNI, 1997, 152.). Az analitikus szétválasztás azért is fontos, mert értelmezésben a reziliencia a közvetlen ökológiai és társadalmi környezettel való kapcsolatot – és annak az ismereteken és gyakorlatokon alapuló mélységét –, az erre a környezetre való ráhatás, az adaptálódás és a változtatás képességét, vagyis a cselekvőképességet is jelenti. A mindennapi életvilágok párhuzama ebben a vonatkozásban is érvényes. A mindennapi életvilág a kultúra megélésének és megfigyelésének mindenkorai helyszíne és ideje. Az a szubjektív világ, az egyén mindennapi tapasztalási horizontja, amit az ember nap mint nap érzékel, részt vesz benne és befolyással is lehet rá (KASCHUBA, 2004, 108.). Az egyes aktorok cselekvőképessége csak abban a társadalmi térben tud manifesztálódni, amelyekre hatással lehetnek. A „láthatatlan ágencia, [...] amely nem hagy nyomokat, [...] nem ágencia.” (LATOUR, 2005, 53.) Vagyis a háztartások a saját környezetükben tudnak cselekvőképes módon fellépni.

A nemzetállam és a piac (összefonódott) és mindent átható működése ezt a helyi cselekvőképességet⁵ írja felül. De nem csak a cselekvőképességet kérdőjelezi meg, hanem a diverzitásból – a reziliencia másik fontos komponenséből (vö. BERKES – COLDING – FOLKE, 2003, 23.) – is elvesz, amikor a helyben elérhető erőforrásokat helyezi a háttérbe. Vagy egyszerűen arra készíti a háztartásokat és a közösségeket, hogy ezeket a helyben elérhető erőforrásokat ne tekintsék fontosnak, hisz a nagy elosztó hálózatok (látszólag) minden helyi problémára megoldást jelenthetnek. Ugyanakkor arra is felhívom a figyelmet, hogy a szigorúan vett gazdasági szempontokon túl⁶ a kérdésnek van egy szimbolikus-identifikációs komponense, ami szintén összefüggésben van az ágenciával: a helyi kultúra – háztartás és együttműködés – mint a közösségi kohézió forrása, az identitás, a valahová tartozás háttere szintén nem mellékes ebben a kontextusban. Vagyis a tanulmány azt is felvillantja, hogy miként szorul a háttérbe a háztartás mint az identitás és elégedettség forrása.

⁵ Ez a cselekvőképesség nem feltétlen tudatos stratégia. Hanem gyakorlatok, rutinok sorozata, amivel a helyi emberek a helyi világokat mégis az ellenőrzésük alatt tartják. Vagy tartották. A tanulmány ezeknek a gyakorlatoknak és rutinoknak a visszaszorulását is érzékelteti.

⁶ Az elemzés tehát elsősorban a materiális erőforrásokra, valamint a háztartásoknak és a közösségeknek az ökológiai környezettel, illetve az egymással való kapcsolatára figyel. De fontos: ezeket a működési mechanizmusokat, a helyi világ háttérbe szorulását a kultúra(szervezés és -szerveződés) területén is felfedezhetjük. Egyre dominánsabbak az új kulturális rezsimok, és a helyi kultúraértelmezést és kulturális gyakorlatokat érvénytelenítő megközelítésmódok (vö. SZABÓ, 2018, 125.).

Parasztháztartások és parasztközösségek: a helyi világok fontossága

A tanulmány egyik fő érvelése, hogy az erdélyi hagyományos (paraszt)falu⁷ erőforrása-
inak jelentős része helyben termelődik meg, kerül befektetésre és használódik el. Ebben
nagy szerepe van egyrészt annak az ökológiai környezetnek, amely a keretét adja
a falvak életének, illetve azoknak a kapcsolódási formáknak, amelyeken keresztül a ház-
tartások ehhez az ökológiai környezethez és egymáshoz kapcsolódnak. Nagyobb lépték
felől szemlélve ezeket tekinthetjük egyrészt energiaelvonási rendszereknek (WOLF,
1973, 343.), vagyis azon módok összességének, amiken keresztül az adott közösségek
megszervezik a szükséges energiák megszerzését és felhasználását. De még tágabb kon-
textusban akár a termelési mód fogalmát is hasznosíthatjuk (a munka megszervezésének
történelmileg-társadalmilag meghatározott formája, vö. WOLF, 1995, 89–119.), hisz az
érvelésnek része lesz az is, hogy ezek a helyi közösségek valójában részei egy szélesebb,
komplex rendszernek. Azt is fontosnak látom kiemelni, hogy történeti távlatban nézve
ezek a komplex rendszerek mindig is jelen voltak a falvak életében és befolyásolták
azt, csakhogy a jelentőségük, súlyuk a 18–19. század óta, az állam és a piac szerepének
a növekedésével egyre hangsúlyosabbá válik.

A fentebb leírt energiaelvonási rendszereknek és adaptációs formáknak, az erőfor-
rás-allokációnak, az erőforrások felhasználásának és a felhasználás megszervezésének
a jelen elemzés szempontjából kiemelt jelentőségű két intézménye egyrészt a háztar-
tás (a gazdálkodás, a termelés és a fogyasztás egysége, az üzem), másrészt a helyi kö-
zösség (a háztartások rugalmas, alkalmanként változó hálózata, szövetéke). Mindkettő
esetében a gazdasági gyakorlatok egyik fontos jellemzője az önellátás, illetve ennek az
ideája, hisz tényleges önellátásra minden bizonytalansággal a parasztfalu történetének egyetlen
pillanatában sem nyílt lehetőség. Ráadásul a parasztfalu mindig is tagolt volt. Modern
kori történetének egyik fontos jellemzője a tagoltság növekedése. Tehát nem tekintek
a falvakra homogén egységként, és tudatában vagyok annak, hogy az önellátás mint
idea és mint gyakorlat nem egyformán jellemzi a háztartásokat (EGYED, 1981, 226–
246.; KIDECKEL, 2006, 122–147.; VIDACS, 2015, 27.).

De az kétségtelen, hogy a paraszti háztartások arra törekedtek, hogy a túléléshez
szükséges energiákat, erőforrásokat – amennyire lehet – maguk állítsák elő és külső
erőforrásokra minél kevésbé legyen szükségük. A közösség pedig ezeknek az önellátást
szem előtt tartó háztartásoknak a szervezete, tehát ebben az értelemben az önellátás
célja ezen a szinten is megfigyelhető. A paraszti háztartások és a közösségek tudatában
voltak az ökológiai környezet fontosságának és annak a szerepnek, amelyet az ökoló-
giai környezetük az életükben betöltött. S noha környezettudatosnak valószínűleg nem

⁷ Lentebb is utalni fogok rá: sem magukra a parasztfalvakra, sem az egyes parasztfalvak társadalmára
nem tekintek úgy, mintha ezek egységesek lettek volna. Sokféle parasztfalu létezett, és ezeken belül
az egyes háztartások is sokfélék voltak (vö. EGYED, 1981). Azonban ezeket a kulturális elemeken és
a társadalmi különbségeket áthidaló patrónus–kliens kapcsolatokon (HOFER, 1991) túl az önellátás
ideája és a földdel kapcsolatos aspirációk mégis összekötötték. Nagyjából a kollektívizálásig, ami
a falvak társadalmát teljesen felforgatta (vö. KLIGMAN – VERDERY, 2011; OLÁH, 2001), azonban az
önellátás és a háztartásszervezés mintáit nem tüntette el teljesen, ezek egy része a rendszerváltás
után újjáéledt (vö. SZABÓ, 2009, 2014a).

lehetne a szó mai értelmében tekinteni őket (mert például maga a probléma sem létezett a szó mai értelmében), az egyensúlyokra érzékenyek voltak (FOSTER, 1982). A hagyományos tájhasználatot és a hagyományos ökológiai tudást kutató ökológusok érvelése szerint a világ első dokumentált, ökoszisztéma-szolgáltatásokra vonatkozó utalása a székely falutörvényekben található (lásd MOLNÁR et al., 2015). A paraszti közösség esetenként rendkívül aprólékosan szabályozta a határhasználatot, az állattartást, a környezethez, a közös haszonvételekhez való hozzáférést.⁸ A környezeti erőforrások elérésében a közösségnek kiemelt szerepe volt, és egyik alapelveként a háztartások szükségleteit fektették le.⁹ A közösségben a háztartások ismerték és figyelték egymást, sok esetben kooperációban, kalákában dolgoztak (IMREH, 1983, 139–140.). Pontosabb szabályokra éppen emiatt nem volt szükség.

Azt lehet állítani tehát, hogy a háztartások a közösségi kooperáción és kontrollon keresztül arra törekedtek, hogy a helyi erőforrások felhasználásával és fenntartható módon szervezzék meg a saját ellátásukat. A hagyományos faluban „a háztartások a gazdálkodási egységek, míg a faluközösség irányította a teljes művelési rendszert” (MOLNÁR et al., 2015). Fogalmazhatunk úgy is: a háztartások és a faluközösségek a hosszú távú boldogulást, és ebben az értelemben a fenntarthatóságot is szem előtt tartották. És ha úgy tekintjük, ezek a gyakorlatok fenntarthatók is voltak: ha nem is fogadjuk el, hogy minden paraszti gyakorlat ezer éven keresztül változatlan volt, igenis találunk olyan gyakorlatokat, technikákat és eszközöket, amelyek – kisebb változtatásokkal, adaptációkkal – több száz éven keresztül meghatározták a parasztfalvak életét.

Parasztközösségek, külső kapcsolatok és a siker feltételeinek a megváltozása

Egy sikeres parasztháztartás a fentiek értelmében a helyi erőforrások sikeres menedzselését jelentette: a földek, állatok és egyéb, akár közös haszonvételek fölötti rendelkezés a kérdés anyagi, a házassági és a demográfiai erőforrások, a kulturális, társadalmi és szimbolikus tőkék fölötti rendelkezés a kérdés társadalmi és szellemi oldalára hívja fel a figyelmünket. Azt is tudjuk persze, hogy ezekben a helyi sikerekben nem egyszer a helyi világon kívüli gazdasági és társadalmi kapcsolatok is szerepet játszottak: a piaccal és a hatalom képviselőivel való kapcsolatok térben és történetileg változó formában járulhattak hozzá az anyagi gyarapodáshoz vagy a társadalmi tőkék felhalmozásához.¹⁰

⁸ Imreh István két nagyszerű gyűjteményt tett közzé a székely falutörvényekről. Ezekben rendre előbukkannak a határhasználat, haszonvételekhez való hozzáféréssel kapcsolatos szabályozások (lásd IMREH, 1973, 1983).

⁹ Például: „Az falu gyepeiről és üdöllőkről mindennap kinek-kinek maga házához szükségekhez képest fűvet hozni az feljebb specificált állandó embereknek megengedtetik...” (IMREH, 1983, 382.) Vagy: „Mikor valamely embernek bizonyos szükségére cserefa kívántatik, tehát az régi usus szerént: hetfün, az falu közönséges gyűlésében teygen jelentést az falunak, hogy hány szál, micsoda szükségére és melyik tilalmasban kívántatik.” (IMREH, 1983, 398.)

¹⁰ A tanulmány elsősorban az anyagi tőkékre koncentrál. De érdekes párhuzamát adhatja az elemzésnek az is, ahogy a kulturális tőkék felhalmozásában is újraértelmeződnek a helyi és nem helyi kontextusok, és helyi, kiemelkedő tudással rendelkező specialisták (táncosok, nótafák, mesélők stb.) a falun kívül válnak sikeressé.

A magyar parasztság történetének a vonatkozásában a piaccal való kapcsolatra a szarvasmarhatartást és a kereskedelembe való bekapcsolódást (BELÉNYESY, 1956), az állammal, a hatalommal való kapcsolatra pedig a katonai átszervezés alatt álló Székelyföldet (IMREH, 1973) lehetne példaként hozni. Természetesen ezek a kapcsolatok sokrétűek voltak, valamint – mint ahogy már említettük – térben és történetileg változtak.

A történeti változásoknak az egyik fontos jellemzője ezeknek a külső kapcsolatoknak az egyre hangsúlyosabbá válása. Ebben, természetesen, az is benne van, hogy a szélesebb társadalmi és gazdasági kontextusok is megváltoznak. Nevezzük ezeket a változásokat modernizációs hullámoknak. A paraszti háztartásokat és a parasztközösségeket ebben az – Eric Wolf-i és Immanuel Wallerstein-i – értelemben egy, a rajtuk kívül álló világba egyre inkább bekapcsolódó, ezeknek a külső folyamatoknak egyre inkább kitett társadalmi és gazdasági szereplőknek tekintem. Itt érdemes hangsúlyozni újra, hogy ebben a megközelítésben a külső és a belső világ megkülönböztetése alapvetően csak analitikus szinten maradhat érvényes, hisz a történeti folyamatok elemzéséből az világlik ki, hogy ezek a külső hatások (leginkább a piac és az állam) egyre inkább a részévé válnak ezeknek a helyi rendszereknek, az életvilágoknak (vagy egy másik, a tanulmány általános terminológiájába is illeszkedő terminussal: az ökoszisztémáknak).

A folyamat érzékeltetésére sok példát sorolhatnánk. Gazdasági – és óhatatlanul: környezeti – értelemben a Kárpát-medence 18. századi konszolidációjától kezdve a városépítéseket és a fa iránti kereslet megnövekedését, az európai gabonakonjunktúrát és az ármentesítéseket, a lecsapolást és a földek feltörését, az út- és vasúthálózat kiépítését lehetne példaként felvillantani. Ezek olyan globális folyamatok, amelyek a helyi világokban néhol azonnali, máskor lassú, fokozatos változásokat okoztak, átrendezték a természeti környezetet, a helyi viszonyokat. A téészesítés és a téeszkek működése lehet az egyik legvilágosabb és egyben talán legszélsőségesebb példája ennek a folyamatnak. A helyi viszonyoknak az ilyen mértékű és léptékű átrendezése alapvetően alakította át a falu társadalmát és gazdaságát, illetve a kulturális szerveződés módjait is.¹¹ Az egész folyamat ugyanakkor rendkívül összetett és akár ellentmondásos, mert miközben a kollektivizálás egyik célja az ország anyagi és emberi erőforrásainak az átcsoportosítása és az ipari-urbanizált társadalom kiépítése a vidék erőforrásainak az elvonásával, aközben a vidéki térségek átalakításával új erőforrásokat is elérhetővé tettek számukra, amelyekről egyúttal függővé is váltak. Oláh Sándor egyik tanulmányából világosan kiderül, hogy a helyi téesz sikeres működésének a feltétele a megyei vezetéssel való jó kapcsolatrendszer volt (OLÁH, 2008). A bonyhai kollektív gazdaság utolsó elnökével készített interjúk is alátámasztják ezt a meglátást: a sikerhez egy téesznek nem csak helyben kellett ellenőriznie és megszerveznie az erőforrások használatát, hanem aktívan be kellett kapcsolódnia egyrészt a falun kívüli adminisztráció világába, másrészt a szocialista ellátórendszerbe.

A fentiek értelmében állítom azt, hogy a helyi sikernek ezekben az új kontextusokban új összetevői lesznek, és hogy ezek az új összetevők egyre hangsúlyosabbá válnak. Tehát miközben a siker korábbi gazdasági és társadalmi összetevői – változó mértékben

¹¹ A kérdésnek a szakirodalma rendkívül nagy és szerteágazó. Itt csak két nagyon fontos munkát emelek ki, egy összefoglaló-áttekintőt (KLIGMAN – VERDERY, 2011) és egy helyi, székelyföldi anyagot feldolgozót (OLÁH, 2001).

ugyan, de – továbbra is érvényesek maradnak, aközben az új erőforrások fontossága vagy akár domináns jellege kétségtelenné válik. David Kideckel fogaraszöldi elemzése az erdélyi szocialista faluról és a háztartások sikere keretfeltételeinek a megváltozásáról jól mutatja ezt a folyamatot: az egyes családok sikerében egyre fontosabbá válik a várossal való kapcsolat, a pártstruktúrákba való bekapcsolódás – a külső erőforrások használata (KIDECKEL, 2006, 129–130.). A rendszerváltást követően ez talán annyiban változik, hogy amíg 1989-ig a párhierarchiákhoz való tartozás a sikernek talán az egyik legfontosabb komponensét adta, addig azt követően a piac vált domináns intézménnyé. Persze a pártokhoz való tartozásnak a társadalmi tőkéken keresztül továbbra is jelentős lehetett a felhajtóereje a vidéki térségek szerveződésében. Bonyhai kutatásaim egyik legfontosabb következtetése éppen ezeknek a külső erőforrásoknak az igénybevételére vonatkozik: a kutatás nyomán azt fogalmaztam meg, hogy azok az igazán sikeres helyiek (elsősorban tehát: gazdasági értelemben), akik a helyi erőforrásokat úgy tudják használni, hogy ezeket külső kapcsolatokba csatornázzák be és tevékenységükkel sikeresen integrálódnak a külső piacba (vö. SZABÓ, 2013, 130–131.). Példaként Bonyha egyik mezőgazdasági nagytermelőjét hozom: a gazdaság legnagyobb kiterjedése idején több mint 1200 hektáron folyt a gazdálkodás, termékeiket – például egy adott ponton háromszázat meghaladó mangalicaállományuk volt – a falun kívül, sokszor külföldön értékesítették (SZABÓ, 2013, 146–150.).¹²

Háztartások, közösségek és a gazdasági gyakorlatok megváltozása

A változásokat, amelyeknek az általános folyamatait és keretfeltételeit a fentebbi részekben bemutatam, a háztartások és a közösségek szintjén tartom érdemesnek nyomon követni és elemezni.

A háztartásra ebben a kontextusban mint a falusi, paraszti társadalom alapegységére tekintek. A fogalomba beleértem a társadalmi egységet, a családot és a gazdasági egységet, a parasztüzemet is (illetve azt a térbeli keretet is, amelyet egyes székely falvakban *életnek* is neveznek, a magyar néprajzi szakirodalomban pedig telekként és telekszervezetként írunk le, vö. SZABÓ I., 1969, 9–49.). Noha bizonyos szempontból talán indokolt lenne inkább ez utóbbit, a parasztüzem kifejezést használni, a 'háztartás' terminus plasztikusabb és átfogóbb jellege miatt, az önellátás ideájához és gyakorlatához való kapcsolódása okán, illetve a nemzetközi szakirodalommal való összevethetőség kedvéért mégis maradok a háztartás kifejezésnél. A háztartás megközelítem szerint alapvetően családi keretek között szerveződik meg. Az ettől való eltérésekre, mivel a gondolatmenetem megértését csak bonyolítják, de az érvelésem logikáját nem kérdőjelezi meg, csak itt teszek utalást.

¹² Mivel a szempontjaim elsősorban gazdaságiak (de remélhetőleg nem szűk értelemben vett ökonimisták, vö. BOURDIEU, 1978, 381.), nem kívánom az elemzésben a Bourdieu-féle társadalmi tőke megközelítést hangsúlyosan használni. Azonban a megközelítés, illetve annak későbbi továbbgondolásai és kritikái mégis rávilágíthatnak az itt elemzett problémákra: a *bonding* típusú kötések helyett/mellett egyre fontosabbá válnak a *bridging* típusú kapcsolatok, amelyek a közösség tagjainak a közösségen kívül biztosítanak hozzáférést a tőkékhez (BOURDIEU, 1997; COLEMAN, 1994; PORTES, 1998; BLACKSHAW, 2010, 78–79.).

Tehát nem foglalkozom az olyan, nem családi alapú háztartásokkal, mint például a katolikus papok háztartásai, amiben a szükséges munkák egy részét esetenként házvezetőnő látja el, hisz az állításomat, miszerint a hagyományos paraszti termelés alapegysége az ön-ellátásra törekvő paraszti háztartás, amely a tagjait munkával ellátja és a fogyasztásukról is gondoskodik, nem érvényteleníti, legfeljebb színesíti.

A háztartás tehát családi keretekben megszerveződő társadalmi és gazdasági, a termelést és az elosztást irányító egység, amelyet a paraszti társadalom kontextusában erőteljesen meghatároz az önellátás vagy az önellátásra törekvés (CHAYANOV, 1966). A háztartás az az elsődleges társadalmi és gazdasági egység, amely a hozzá tartozó egyéneket a társadalomhoz köti, illetve ugyanezeket az egyéneket a földhasználaton és a határhasználat sokszor bonyolult rendjén keresztül a saját környezetükkel is összekapcsolja, hiszen a határt használó és a haszonvételekből részesülő tulajdonosok hagyományos értelemben nem is maguk az egyének, hanem a háztartások. Az önellátás kérdése ugyanakkor további szempontokat is felvet: a háztartások nem csak a közvetlen környezethez, hanem a tágabban szemlélt társadalmi és gazdasági színterekhez, vagyis az államhoz és a piachoz is kapcsolódnak (MAYER, 2005, 405.). Az önellátásuk, autonómiájuk is ezekben a kontextusokban valósul – vagy nem valósul – meg. Az önellátás tehát valójában egy ideál, ami nagymértékben függ az adott társadalmi berendezkedés lehetőségeitől. Azt látjuk, hogy a jelenkori társadalmi folyamatok általános értelemben az önellátásnak és az autonómiának nem feltétlen kedveznek (GREGORY, 2009, 143.).¹³

Mindezeket összegezve a háztartásokra úgy tekintek, mint a hosszú időtartamban létező, akár globális (tehát a paraszti társadalmakban hosszú időn keresztül és mindenütt megtalálható), rugalmasan adaptálódó intézményekre, amelyek akár a paraszti társadalmakon is túlmutatnak. S noha az elemzést ebbe az irányba, vagyis például a nagyvárosok munkásháztartásainak vagy a globális dél urbánus, periurbánus háztartásainak vizsgálata irányába nem viszem el, az ott felhalmozott tapasztalatokat igyekszem hasznosítani (vö. SMITH – WALLERSTEIN, 1992). Hiszen ezekben a munkákban jutnak a szerzők többször is arra a következtetésre, hogy a háztartások a krízishelyzetek, sokkhatások levezetésében is segítenek (BOSSEN, 1981). Ami, nyilván, egyik oldalról nézve biztosítja a háztartások tagjainak a boldogulását, másik oldalról viszont épp a hatalom gyakorlóit és a piac működtetőit felelősségét mossa el, hisz a háztartás olyan feladatokat is átvállal (munkanélküliség következményeinek a kivédése, a háztartás tagjainak munkával való ellátása, fogyasztási javak előállítás), amit nagyjából a 19. századi modernizáció és a jólétiség gondolatának későbbi elterjedése óta egyébként alapértelmezetten az államnak és/vagy a piacnak kellene ellátnia. Ebben az értelemben is mondom azt, hogy a háztartást a helyi élet egyik legfontosabb egységének, intézményének tekintem.

Nem mellékes ugyanakkor az sem, hogy a háztartás mint a gazdaság irányításának elve a gazdasági antropológia szubsztantív irányát meghatározó Polányi Károly munkájában is hangsúlyos szerepet játszik, noha nem annyira hangsúlyosat, mint a reciprocitás, a redistribúció vagy a piac (GREGORY, 2009 és SZABÓ, 2014a, különösen 7. lábjegyzet).

¹³ De ezzel párhuzamosan kialakulnak olyan *iszképista*, *off grid* mozgalmak, amelyek (újra) célul tűzik ki az önellátást és a nagy ideológiai rendszerekről, valamint az elosztó hálózatokról való leszakadást (lásd FARKAS, 2017).

A háztartás tehát egyszerre intézmény és egy gazdaságszervezési, gazdaságirányítási elv. A magyar paraszti háztartások hosszú időtartamban történő vizsgálata kapcsán erre feltétlen rá kell világítanunk, hisz a második világháború utáni, illetve a jelenkori átalakulások mértéke és radikális jellege innen nézve még inkább kidomborodik.

Nem lehet azt állítani (mint ahogy érveltem már mellette), hogy a paraszti háztartások egyformán támaszkodtak saját erőforrásaikra (VIDACS, 2015, 28.) – de azt igen, hogy a törekvés még a föld nélküli, bérmunkából élő parasztság esetében is megvolt, hogy amit lehet, azt az önellátás ideáját szem előtt tartva termelje vagy szerezzze meg. Igen szemléletes példát adnak erre könyvükben Fél Edit és Hofer Tamás: az agrárproletár családban az idős családfő elsírja magát, amikor a fia az éves szükségletet biztosító gabonamennyiséget (az *életet*, ahogy helyben gyakran nevezik) hazahozza (FÉL – HOFER, 1997, 178.). A változatos termékstruktúra, a több lábbon állás, az állattartás és a növénytermesztés vegyes jellege mind ezt az önellátást szolgálták. Erről a változatosságról, diverzitásról, a természeti tájhoz való igazodásról (ANDRÁSFALVY, 2007) a 17-18-19. századból (IMREH, 1973, 1983), a 20. század elejéről (MOHAY, 1994) és közepéről (FÉL – HOFER, 1997) adataink, plasztikus leírásaink vannak. De a hegyvidéki területeken még a 21. században is nyomon követhető nem csak ez az ideál, hanem a háztartások és az emberek természettel történt összekapcsoltsága is (BABAI – MOLNÁR – MOLNÁR, 2014).

Az önellátó háztartásokat a kooperációs felületeknek és az együttműködésnek a változatos formái kötötték össze: a közös földhasználat és általában a közös haszonvételek (legelők, erdők, nádak, vizek használata, erdei makkoltatás stb. – a lista igen hosszú), illetve a hozzáférés jogának a sokszor aprólékos szabályozása; a munkában való együttműködés a nehezebb vagy egyhangú mezőgazdasági munkáktól a gyorsan elvégzendő munkafolyamatokig (szénamunkák, szántás és aratás, erdei munkák stb.); a házépítés és az egyéb épületek felhúzója; az emberi élet fordulóinak a megszervezése és lebonyolítása a keresztelőtől a temetésig (SZABÓ, 2009). Mind olyan példák, amelyek a kooperáló közösségek működését mutatják. Ezek ugyanakkor nem feltétlen morális alapon nyugvó intézmények, noha morális elképzelések óhatatlanul kapcsolódnak hozzájuk, hanem inkább az adott természeti, technikai körülmények között megszülető és fennmaradó intézményei a gazdaság és a társadalom megszervezésének (SZABÓ, 2014b): ha a háztartásnak ki kell lépnie a saját közegéből, akkor erre a kooperáló közösségre számíthat.

A közösség – mindenféle idealizáláson túl és a kommunitarizmus kritikáját is számon tartva (BLACKSHAW, 2010, 130–136.) – „érzések és gondolatok, hagyományok és elköteleződések, tagság és akarat összessége. Létrejöhet vagy szimbolikus kifejezést kaphat a lokalitásban, a vallásban, a nemzetben, etnikumban, foglalkozásban... Archetípusa a család...”¹⁴ A lokalitásban megszerveződő kooperáló közösség ebben a keretben maga a helyi közösség vagy a helyi közösségnek egy kisebb része, amelynek a tagjai a munkában és az élet egyéb területein együttműködnek egymással. A kooperáló közösség határai és tagjai alkalmanként változhatnak – más és más lehet a különféle mezőgazdasági munkákban, például a kukoricaszedésben vagy a házfedésben résztvevők száma és személye. Fontos kiemelni: a kooperáló közösségekben közös tudások és gyakorlatok halmozódnak fel, amelyek aztán faluszinten is nagyjából egyenletesen oszlanak

¹⁴ Robert A. Nisbet (1967) alapján BLACKSHAW, 2010, 20.; saját fordítás.

el éppen azért, mert a kooperáló közösségek határai és tagsága változik. A kooperáló közösségek működése nem esetleges és nem véletlenszerű. Mind az elvek, mind a működés, a gyakorlatok szintjén szabályoknak engedelmessé válik, rendszerré szerveződik (vö. SZABÓ, 2009).

A kollektivizálás és a szocialista gazdaságszervezés radikálisan alakította át ezeket a struktúrákat. Hisz az autonóm paraszti gazdaság akadálya volt a szocialista átmenetnek. A párton és a párthoz szorosan kapcsolódó közösségeken kívül más közösségekre a szocialista ideológia riválisként tekintett. De épp a szocialista gazdaságszervezés eredményezte a háztartás újbóli fontossá válását: Magyarországon a háztájizás biztosította felhalmozáson keresztül (VIDACS, 2015, 31.), Erdélyben/Romániában pedig az 1980-as években egyre inkább súlyosbodó ellátási problémák ellensúlyozásaként (KIDECKEL, 2006, 122.; VASILE, 2015, 168–169.). És szintén ez eredményezte az együttműködési rendszerek egy részének a fennmaradását is: a háztartások működésükben egymáshoz fordultak és egymástól kaptak segítséget (SZABÓ, 2014c, 465.; VIDACS, 2015, 34–35.).

A rendszerváltás idején a paraszti társadalom és a paraszti háztartás, a szó szigorú értelmében, már a múlté. A romániai reprivatizáció jellege következtében azonban a paraszti háztartásokra emlékeztető, annak a gyakorlatait újra életbe léptető gazdasági egységek kezdtek működni: kis léptékű termelés, több lábbon álló, a növénytermesztést és az állattartást kombináló gazdaságok, sok helyen az együttműködésnek a kiterjedt, szintén régi mintákat használó rendszere jött létre. Doktori dolgozatomhoz folytatott kutatásaim során olyannal is találkoztam, hogy egy háztartásban arról számoltak be: ők csak olajat és sót vásárolnak a boltban, minden egyebet megtermelnek maguknak (SZABÓ, 2009, 71.). Ez nyilván inkább csak a vágyakat, törekvéseket írja le, de jelzi, hogy az átmenet bizonytalanságai közepette a háztartás hogyan tudott színtere lenni az átszervezésnek és a túlélésnek (vö. PINE, 2002, 96.). Volt a folyamatoknak egy érzelmi, helyreállító jellege is – mint ahogy szerte Kelet-Európában, a volt szocialista blokkban is történt (GIORDANO – KOSTOVA, 2002, 77–79.) –, és innen érthető akár az eufória, fellángolás is, amivel a háztartások újra nekifogtak gazdálkodni (vö. PETI – SZABÓ, 2006).

Az újra saját művelésbe vett területek, a technikai háttér hiánya és a még meglévő, átöröklött és ismert minták egyrészt a háztartási gyakorlatokat, másrészt a közösségi kooperációt élesztették újra (vö. SZABÓ, 2014c, 466). Említettem, hogy a hagyományos paraszti gazdaság egyik fontos jellemzője a határhasználat rendjének az aprólékos szabályozása. Noha nem olyan részletekbe menően, mint ahogy a székely falutörvényekben, de az 1990-es években a faluközösségek, utcaközösségek a határhasználatot még szabályozták (vö. SZABÓ, 2009, 111.). A gyümölcsösök, kaszálók, tarlók – egyébként egyéni tulajdonban található földek – nyár végi, őszi felszabadítása és közösségi erőforrásként történő használata mint közösségi gyakorlat még élt. Nagyjából az 1990-es évek közepéig, végéig. Ekkorra világossá vált, hogy a kisléptékű, már nem teljes mértékben paraszti, de paraszti hagyományokon nyugvó és paraszti gyakorlatokat használó háztartások és a kooperáció működtetése szigorú gazdasági-financiális (ökonomista) értelemben nem fenntartható. És egyre inkább a szűk ökonomista szemlélet érvényesült, mert az átmenetnek a 'piacosítás, piaci átszervezés' (*marketization*) kiemelkedően fontos része volt (HANN – HUMPHREY – VERDERY, 2002, 21.).

A kétezres évek elejétől, de különösen Románia EU-s csatlakozásától tanúi lehetünk annak, ahogy – a nagytermelést favorizáló támogatási rendszerek hatása alatt is (vö. Fox, 2010) – elindult a rurális térségekben a mezőgazdasági termelés, és ezen belül a kistermelés átalakulása. Az önellátásra törekvő, paraszti minta szerint szerveződő háztartások egyre inkább felhagytak a termeléssel, elindult a földbirtokok koncentrációja és a mezőgazdasági termelés egyre inkább a nagygazdaságok kezében összpontosult. Ezzel értelemszerűen együtt járt az együttműködési rendszerek átalakulása – és sok esetben megszűnése –, hisz az ilyen típusú együttműködéseknek a nagybirtok és a birtokméretek nagy különbségei nem kedveztek. Beszédes a kaláka megváltozása és jelentésváltozása: ahogy a helyi gyakorlatból egyre inkább egy nemzetileg is kanonizált jelenség válik, és kalákának nevezzük azt is, amikor magyarországi építészhallgatók segítenek rendbe tenni székelyföldi népi fürdőket (*feredőket*). Ami technikailag már nem kaláka. Leginkább azért nem, mert a helyiek nem tudják viszonzni a segítséget. A szétváló, szétszerveződő helyi világokban az addig a társadalom valamiféle kohézióját adó patrónus–kliens rendszerek is megváltoztak: a napszámosok arról panaszkodtak, hogy nincs munkájuk a nagyobb gazdaságok kialakulása és a munkafolyamatok gépesítése miatt, a nagygazdák pedig arra, hogy nem találnak munkást.

A következő részben ezeket a változási folyamatokat érzékeltetem különböző, a háztartások működését valamikor meghatározó, de ma már gyökeres változásokon átesett tevékenységek példáján keresztül.

A helyi gyakorlatok megváltozása: az önellátó háztartásoktól a kapitalista üzemekig

Az átalakulás egyik kiemelkedő helyszíne a telek és a telekszerkezet. A telkek kialakításának a módosulására akár az átmenet lakmuspapírjaként is tekinthetünk: az erdélyi falvakban addig is ismert kettős telek ebben az időben gyökeresen átformálódott. A gazdasági munkafolyamatok – mezőgazdaság és állattartás – vagy kikerültek a háztartások tevékenységeiből vagy egyre inkább a második udvarba, illetve nagyon sokszor a csűr mögé koncentráálódtak. Az időhasználat és a termelés átalakult rendjére világít rá az a válasz is, amit a zöldségtermesztés visszaszorulása során kaptam egyszer: a beszélgetőtársam azt mondta, hogy ő bizony nem fog az időjárás miatt aggódni és a kezét összesározni, amikor a boltban mindig kapható zöldség. Ez egy teljesen más elképzelés, mint amit a paraszti háztartásokban látni lehetett. Az első udvarok egy újfajta életvezetési ideál keretében átalakultak, és inkább a szabadidő eltöltésének váltak a helyszínévé. Ezeket az udvarokat begyepesítették¹⁵ (az állattartás mellett elképzelhetetlen jelenség), játszóházakat, hintákat építettek a gyerekeknek, szaletliket és filagóriákat a felnőtteknek. A szekérszínek pedig sok helyen garázssá alakultak. A háztartások a termelés és a fogyasztás helyett egyre inkább a fogyasztás és a sza-

¹⁵ Szilágynagyfaluban és környékén az 1990-es években, ha valaki rosszat kívánt másvalakinek, még használt volt az átkozódó formula: „gyöpösödjön be az udvara!” (értsd: szegényedjen el!). Köszönöm Turai Tündének az adalékot!

badidő helyszíneiként jelentek meg. És jelezték azt, hogy a háztartások mindennapi tevékenységei radikálisan megváltoztak.

Szilágynagyfaluban és környékén a kétezertízes évek közepén, 2015–2016-ban folytattunk a tájhasználatot, a természeti és a kulturális örökség menedzsmentjét vizsgáló multidiszciplináris, a művészettörténet, a néprajztudomány, az ökológia és a régészet eredményeit és módszereit használó kutatásokat (lásd SZABÓ – MARKÓ – HARTEL, 2017). A fentebb jelzett folyamatok nagyon hangsúlyosan kerültek elő a kutatások során. Ezért 2017 tavaszán egy száztíz háztartásra kiterjedő háztartásfelmérést végeztünk a faluban, illetve interjúkat és fókuszcsoportos interjúkat is készítettünk a háztartási gyakorlatok átalakulása kapcsán.¹⁶ Hisz nem csak magára a folyamatra voltunk kíváncsiak, hanem a háztartások átalakulása miatt kialakult feszültségekre, az identitások megingására és az ezt kezelő, kompenzáló nosztalgikus látásmódra is. Mert a beszélgetésekből az is kiderült, hogy a helybéliek – noha a változásokra természetesen tekintenek – nem minden feszültség nélkül élik meg ezeket a folyamatokat. A továbbiakban ennek a felmérésnek az eredményeiből kiindulva mutatok rá ennek a folyamatnak a helyi jellegzetességeire.¹⁷

Az önellátásra törekvő paraszti háztartás egyik, fentebb már említett jellegzetessége a változatosság, a növénytermesztés és az állattartás kombinációja, a több lábbon állás. Ennek a keretét a – középkori eredetű, tehát évszázadokon átívelő – falurendszerű gazdálkodás és a telekszervezet adja (vö. SZABÓ I., 1969, 9–77.). Ebből természetesen következik a mozaikos tájszerkezet, a tájhasználat fenntartható rendje, az állati trágya használata (és a természetes trágyázás, például a juhok legeltetésén és a kosaras juhászaton keresztül), a vetésforgó (a pillangósok használata a talaj termőképességének visszanyerése érdekében). Az ilyen háztartásokban többféle állatot tartottak. És ha lovat vagy tehenet nem is tartott mindenki (még egyszer: a falu társadalma vagyoni értelemben is tagolt), a sertéstartás igen elterjedt volt. A sertéstartásnak ugyanakkor a jelentőségét az is növelte, hogy a sertések az ökológiai környezetbe úgy illeszkedtek, hogy az emberek és a más állatok által használt erőforrásokra nem gyakoroltak nagyobb nyomásokat, hiszen egyrészt a kollektivizálás előtt kondákban legeltették őket olyan területeken, amelyeket másként nem tudtak volna hasznosítani, másrészt a sertések a háztartáson belül a hulladékot is elfogyasztották. A sertéstartásnak, a disznóvágásnak ugyanakkor van egy, a háztartások autonómiáját megjelenítő, akár szimbolikus jelentése is, amiben benne van a saját élet fölött való rendelkezés vágya és az ipari hústermékek elutasítása is.

Szilágynagyfaluban 2017-ben a felmért száztíz háztartásból hatvanháromban már egyetlen sertést sem tartottak; harminchét háztartásban volt egy-három sertés, nyolcban négy-hat, továbbá egy-egy háztartásban tizenöt, illetve harminc sertés. Ez nem csak a sertéstartás és az ezzel járó kényelmetlenségek elhagyását és egy újfajta (potenciálisan szintén önkiszákmányoló) életmódot jelent, hanem azt is, hogy kialakult a sertéstartásnak egy belső piaca:

¹⁶ A kutatásban és a háztartásfelmérésben részt vett Nagy Ákos kollégánk Kolozsvárról. A háztartásfelmérést helyben Horváth Beatrix is segítette. Itt is köszönetet mondunk nekik.

¹⁷ A következő megjegyzésekkel: a számok 2017 óta minden bizonnyal változtak, de a tendenciákat jelzik; amit Szilágynagyfaluban tapasztaltunk, az minden bizonnyal sok más településen hasonló módon zajlott le (ennek alátámasztására további példákat fogok bemutatni).

„...azé így igaz, én is jópár, jónéhány éve nem tartok disznót, de viszont szeretem levágni és éppen emiatt kialakul az, hogy lesznek, akik tartanak 15-20-30 disznót [...]

– [De] legyen világos, hogy nem az van, hogy ezer disznó egy hálában [csarnokban], ahogy mondanák, hanem...

– Nem, 20-30, és akkor tudja az, de van 20-30 kliensem, aki karácsonykor tőlem vásárol, mert tudja, hogy én hogy neveltem.” (Szilágynagyfalu, fókuszcsoportos interjú, 2017. május 3.)

A sertéstartásban tehát a valamikori önellátás, önfenntartás – vagy legalábbis annak egy megközelítő változata – ebben a formában, egy helyi piacon keresztül (ahol a helyieknek rálátásuk van a termelési folyamatokra, az állattartó gazdát ismerik) és a nagyipari hústermelés elutasításával megvalósul.

A tehén (szarvasmarha) és ló tartás mintázatai azonban radikálisan átalakultak, és ezt a felmérés számai jól mutatják. A felmért háztartások közül kilencvenháromban nem tartanak szarvasmarhát, hét háztartás tart egy-kettőt, hat háztartás hármát-négyet, három háztartásban találunk nyolc és harmincöt közötti jószágszámot, míg végül egy háztartás maga 170 szarvasmarhát tart.¹⁸ Megjegyzendő, hogy ez utóbbi háztartás kerekítve 2000 juhfélét is tart, több száz hektáron, saját és bérelt területen gazdálkodik. A lovak eloszlása nagyjából hasonló képet mutat: kilencvenhat háztartásban nem találunk egyetlen lovat sem, tíz háztartásban található egy-egy ló, két háztartásban található kettő-kettő, egy háztartásban nyolc és további egyben pedig tíz lovat tartanak. A tízlovas gazda egyébként az, akinek 170 szarvasmarhája is van, traktorokkal dolgozik és a lovakat csak hobbiállatként tartja. Az adatokból elég világosan körvonalazódik, hogy tíz-tizenegy-tizenkét olyan háztartás van a szántíziből, amelyek esetében még valamiféle paraszti minta felfedezhető, és hogy a gazdaságok egyre inkább a profitorientáltságot tartják szem előtt, illetve a hobbitévékenységek – hasonlóan az udvaroknak a szabadidőrezsimek hatására történt átalakulásához – meghatározó tényezőkké válnak az állattartásban (itt: ló tartás) is.¹⁹ Beszédes lehet még a következő adat is: az itt elemzett háztartásfelmérés előtt Szilágynagyfalu község régiójában, a Felső-Berettyó mentén folytatott örökség-

¹⁸ A BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézetében készült, a 2023-as ETK-n bemutatott mesteri dolgozat ugyanezeket a tendenciákat mutatja a Székelykeresztúr melletti Csekefalváról (Gagymente): amíg a kilencvenes évek közepén a két-három szarvasmarha volt a jellemző a háztartásokra, és ötven-hatvan háztartásban tartottak kb. 130 tehenet, addig ma huszonegy háztartásban tartanak 265 szarvasmarhát. A háztartások száma drasztikusan lecsökkent tehát, a szarvasmarhák száma pedig duplázódott. Kapitalista üzemek alakultak ki (VADÁSZ, 2023).

¹⁹ Szintén a Gagy mentéről készült szakdolgozathoz tudjuk, hogy a ló tartásban is milyen jelentős változások álltak be. Ugyan a vidék erdős-dombos jellege, az állattartás, a kaszálók és az erdőmunkák jelentősége indokoltá tennék a lovak jelenlétét, és a gazdáknak van is egyfajta érzelmi-szimbolikus viszonyulás a lovakkal és a hozzájuk kötődő attitűdökkel kapcsolatosan, azonban a gépek elterjedésével, és azzal, hogy a gépek beszerzésével már nincs szükség olyan mértékben a háztartások együttműködésére (*egyedül meg vagyok élve*), a lovak mégis háttérbe szorultak, illetve jellemzővé vált a hobbiállatként történő tartásuk (PÁL, 2018). Ezt erősíti meg egyébként a csekefalvi, előző lábjegyzetben említett dolgozat is (VADÁSZ, 2023).

felmérő, leltározó kutatásunkban már csak egyetlen kovácsműhelyt találtunk, amely ráadásul épp akkor zárt be.

Az állattartás átalakulása természetesen nem csak önmagában hordoz jelentéseket, és nem is egyszerűen csak az udvarok és telekszerkezet megváltozását eredményezi. Az udvarok átszervezése, amint már mondtam, inkább csak jelzi a nagyobb folyamatokat, az állattartás, növénytermesztés, tájhasználat és a termelés rezsimeinek az átalakulását. De azt is látni kell, hogy a háztartások az állattartáson keresztül is kapcsolódnak – vagy itt inkább: kapcsolódtak – a természethez, az ökológiai környezethez, így az állattartás megváltozásával ezek a kapcsolódások is módosulnak, némely esetekben gyökeresen átalakulnak. Illetve ennek folyamányaként a háztartások közötti kapcsolatok, a háztartások hálózata is módosul, hisz eltűnik egy fontos kooperációs felület (az állatok közös legeltetése, pásztoroltatása), és kialakul egy, a tulajdonosokat a bérlőkkel (vagy csak egyszerűen a használókkal) összekötő, sokszor konfliktusos viszony.

A határ nagy része – a szántók és kaszálók felhagyása miatt – legelővé, elsősorban juhlegelővé változik, és az addig a paraszti jellegű gazdaságba ágyazódó juhászat egyre inkább a kapitalista és pályázati piacba integrálódik (vö. SZABÓ, 2013, 113.). Különbözőbb részletezés nélkül érdemes a juhek számának alakulását is figyelembe venni: száz két háztartásban már egyáltalán nem tartanak juhot, öt háztartásban tartanak kettő és tíz között, végül három háztartásban tartanak (kerekítve) kétszáz, négyszáz és kétezer juhot (és a tendenciák megegyeznek azzal, amit Bonyhán is meg lehetett figyelni). A legeltetéssel kapcsolatos hagyományos tudások ugyanakkor eltűnnek. A fás legelőre tett kiszállásaink alkalmával nem kis meglepetéssel tapasztaltuk, hogy a pásztorok mennyire átmenetinek tekintik azt, amit csinálnak és – ellentétben más régiókból származó beszámolókkal – milyen keveset tudnak a környezetükről, a legelőről, a növény-társulásokról (SZABÓ – MARKÓ – HARTEL, 2017, 131–132.).

A természeti környezethez való viszonyulás, az erőforrások használata megváltozásának van egy másik, az adaptáció és a reziliencia felől szemlélt szintén fontos jellegzetessége: a gyűjtögetés, a természeti erőforrások nem beavatkozó, nem termelő jellegű használata a magyar parasztság tájhasználatának kiemelkedő része volt (GUNDA, 1966). A gyűjtögetés és a természeti erőforrások változatos használatának jelentősége a fakitermelés fontosságával is összevethető (ANDRÁSFALVY, 2007, 217–259.). A természet használata az ökoszisztéma-szolgáltatások felől is értelmezhető (MOLNÁR et al., 2015).²⁰ A gazdálkodás szerkezetének a megváltozásával azonban a természetben töltött idő is lecsökken (VADÁSZ, 2023): ritkulnak vagy nincsenek már meg azok az alkalmak, amikor a háztartások tagjai gyalog, szekérrel, szerszámmal a vállukon a mezőre mentek, és közben gyűjtögettek. „*Ma már nem nagyon látunk embereket. Akkor ebbe az időszakba kukorica ésatöbbi, láttuk az emberek[et] a vállukon a kapák és mentek ki a rétre, jöttek be. Ma már ez eltűnt.*” (Fókuszcsoportos interjú, Szilágynagyfalu, 2017. május 3.). Az átalakulást és a természettől való ilyen jellegű eltávolodást a bonyhai adatok is megerősítik: „*Valamikor, ezelőtt jó pár évvel én is szoktam járni így a domboldalakat,*

²⁰ Andrásfalvy Bertalan Bél Mátyást idézi: „De míg a külföldieknek a halaszvizek gyakran nagy költségükbe és mesterkedésükbe kerülnek, a magyarok számára a természet nyújtotta ezeket.” (ANDRÁSFALVY, 2007, 21.)

az erdőre is szoktunk menni néha, néha, ritkán, de most olyan messze van” (F. M., nő); „...így a mezőre nem, nem megyek a mezőre gyűjteni.” (K. I., nő, Pap Tímea gyűjtése).²¹ Mindezeket túl a piaci elosztás itt egyre fontosabb szerepet játszik: „Az üzletből annyiféle tea van, de igaz, nem jó egy se.” (K. I., nő) Természetesen nem állítom azt, hogy a gyűjtögetés teljesen eltűnt volna. Azt viszont igen, hogy a háztartások mindennapi gyakorlataiban a szerepe megváltozott.

Az állattartás és a gyűjtögetés háttérbe szorulása mellett a paraszti autonómiák átalakulását a kenyér példájával, egész pontosan a kenyérsütés visszaszorulásával is érzékelteni tudjuk (vö. VIDACS, 2015, 32.). A gabona, amint azt az agrárproletár család sírva fakadó családfője kapcsán már említettem fentebb, a magyar parasztság számára kiemelt jelentőséggel bírt. Sok helyen életnek is nevezték. A táplálkozásban a kenyér töltött be egyszerre szimbolikus és rituális szerepet. A kenyérsütéshez kapcsolódó tudások a lányok esetében szinte kötelező érvényűek voltak, területileg változóan a kollektivizálásig vagy akár a szocializmus későbbi időszakáig (KOROMPAINÉ, 1976, 287.). Azonban a kenyérsütés is egyre inkább kiszorul a háztartási gyakorlatokból, noha találkozunk még olyan háztartásokkal, ahol különböző megfontolásokból (olcsóbb, egészségesebb, kiadósabb, hagyományos) még mindig sütik. Bonyhán olyan, nagy mennyiségben gabonát is termesztő háztartással találkoztam, ahol a szezonban naponta összegyűlő több tíz munkásnak is helyben sütötték a kenyeret. De az általános tendencia a hagyományos kenyérsütés visszaszorulása. Beszédesek újra a szilágynagyfalui adatok: hetvennégy háztartásban már egyáltalán nem sütöttek kenyeret, huszonhárom háztartásban mondták azt, hogy ritkán előfordul, tíz háztartásban kaptuk azt a választ, hogy gyakran/sokszor sütik a kenyeret otthon, míg végül csak három háztartásban sütik a kenyeret állandó jelleggel otthon. Az önellátásnak ez az egyszerre gyakorlati és szimbolikus jelentőségű tevékenysége kiszorul a háztartások rutinjai közül.

A példáimat végül az együttműködési rendszerek megváltozásának a bemutatásával zárom. Korábbi, leginkább a doktori dolgozatomhoz kapcsolódó kutatásokból született munkáimban a kérdést több szempontból megvizsgáltam. Ezekben a tanulmányokban nem csak a magyar vagy a Kárpát-medencei példaanyagra támaszkodtam, hanem igyekeztem bemutatni a kérdés nemzetközi párhuzamait is, rámutatva arra, hogy a preindusztriális paraszti közösség, illetve a frontvidékek társadalma kedvez leginkább e munkák fennmaradásának. Ugyanezekben a tanulmányokban követtem nyomon azt is, hogy a szigorúan a munka területén megszervezett kooperáció általános értelemben egyre inkább visszaszorult, és hogy – nem kevésbé paradoxális módon – miközben a szocializmusban még sok formája fennmaradt, az 1990-es évek fellángolása után a 2000-es évek közepére ezek a kooperációs formák egyre ritkábbá váltak (SZABÓ, 2009, 2014c). A kooperációs formák leginkább a rituális élet szervezésével kapcsolatosan maradtak meg (SZABÓ, 2009). Hangsúlyosan, de csak látenszen morális látásmódokat használó

²¹ Bonyhai kutatásaim elején – eléggé reflektálatlanul és előítéletes módon – a roma lakosság, háztartások esetében arra számítottam, hogy a gyűjtögetés körükben élő gyakorlat. A kutatásban kiderült: erre csak szórványosan vannak példák (SZABÓ, 2013, 128.), mint ahogy az is, hogy a bonyhai romák a gyűjtögetést nem az önellátó háztartás, hanem a piaci részvétel kontextusában értelmezik, és olyasmit gyűjtenek szezonálisan, amit helyben el is adhatnak átvevőkzpontoknak (SZABÓ, 2020).

diskurzus keretében pedig elindult a kooperációs formáknak, különösen a kalákának a nemzeti kanonizációja (SZABÓ, 2014b).

Miközben a tényleges, a háztartásokat összekötő hálózatok, a munkában történő kooperáció egyre inkább háttérbe szorul. Azzal összefüggésben is, nyilván, hogy a háztartások tevékenységei változnak, megtörténik egy technikai váltás, és ezek mind arra felelnek, hogy a kooperációt az emberek meghaladottnak, idejét múltnak lássák. Szilágynagyfaluban a másoknak végzett vagy a másoktól kapott segítségmunka alig jellemző: kilencven háztartásban mondták azt, hogy a kalákázásban kapott és száz két háztartásban pedig azt, hogy az így adott segítség nem jellemző. Alig néhány háztartásban számoltak be arról, hogy ők kapnának vagy adnának így segítséget. A szétszerveződést és a háztartások izolálódását a pénzért végzett, napszámos munka visszaszorulása is jelzi (és a rendszerváltás után újjáéledő szolgálat intézménye sem vált jellemzővé): fizetett, idegen munkaerőt hét háztartás foglalkoztat változó rendszerességgel. A háztartásokban leginkább a családfő vagy a családfő és más családtagok végeznek mezőgazdasági munkát. Ugyanezt támasztják alá a bonyhai adatok is:

„[K.] *Ilyen kölcsön munka létezik még a faluban?*

[K. I.] *Nem.*

[K.] *Nem működik?*

[K. I.] *Nem működik. Régebb működött, de most egyáltalán. Épp most kellett járjak fuszulyka szedni, há' nem mondom paszuly, me' úgy mondom fuszulykát, én úgy mondom. Elmentem, nem messze a szomszédba, tudtam neki is van s ő is kell menjen, neki is szüksége van segítségre. Nem jött. Testvéremet is hívtam, de nem jött. Senki nem jön, senki nem segít.”* (K. I., nő, Pap Tímea gyűjtése)

A kooperációs felületek egy sajátos formájaként tartjuk számon a krízishelyzetek megoldását célzó együttműködéseket. Természeti csapások, tűzkár, számosállat elhullása, korai, váratlan halál esetén a közösség aktivizálta magát, gyűjtést szerveztek vagy munkában segítettek a károsult családoknak, háztartásnak (IMREH, 1983, 139–145.; SZABÓ, 2009). A kétezres évek elején ezek a rendszerek is meginogtak. Kis-Küküllő menti esetre utalunk: egyik háztartás javára gyűjtést szerveztek a faluban, mert a koca elpusztult. A falubeliek, szokásuk szerint, segítettek a károsultnak. Aztán később megtudták, hogy a koca húsát a szomszédos faluban elmenték. Az eset alapvetően rendítette meg az addig jól bejáratott rendszerbe vetett bizalmukat. Ugyancsak bizalmi válságról árulkodik a következő, szintén Kis-Küküllő menti példa: a tejtermelő háztartások jobb árat szerettek volna kicsikarni a tej felvásárlójától, ezért sztrájkot hirdettek. De aztán azt látták, hogy végül titokban mindenki viszi a tejet. A tejsztrájk nem érte el a hatását (SZABÓ, 2006).

A döntéshozás képességét – és a döntésnek a jogosságát – a háztartásoktól elvitatni mindezekkel együtt sem lehet: a háztartások azok a gazdasági egységek, amelyek adott pillanatban, a rendelkezésükre álló információk alapján a számukra megfelelő döntést meghozzák (CHAYANOV, 1966; ORTIZ, 2005). Ez még akkor is érvényes, ha tekintetbe vesszük, hogy a döntések egy része a gyakorlatokba és kulturális elképzelésekbe ágyazott (ORTIZ, 2005). Megeshet, hogy kívülről, más perspektívából és több információ

birtokában – és főként: a döntés következtében beállt változástól időben távol – egy adott döntés másként értékelhető, és akár a maladaptáció (téves adaptáció) kérdése is felmerülhet (Borsos, 2000, 139–140.). De nem kételkedhetünk abban, hogy a háztartások az adott körülmények között a maguk számára a megfelelő döntést hozták.

Globális világ

Elemzésem második részét is hadd kezdjem egy személyes, és folytassam egy nem személyes, de az enyémmel aztán mégis összefonódó történettel.

Első történet. A 2010-es évek végén kaszára lett volna szükségem, hogy egy barátom telkén, a városhoz közel a füvet le tudjam kaszálni (idegen munkaerőhöz helyben hozzájutni már itt is problémás volt). Kaszát nem tudok verni, ezért az egyik piacra mentem ki, hogy segítséget kérjek. A Kolozsvár közelében fekvő Györgyfalváról járnak be ide árusok zöldséggel, gyümölcssel, többükkel jó viszonyba is kerültem az évek folyamán, gondoltam, ők majd tudnak segíteni nekem. Kiderült: már nem használnak kaszát. Kérdeztem, akkor a füvet mivel vágják. Fűnyíróval, volt a válasz. Én ellenvetést fogalmaztam meg: de hát azt nem eszik meg az állatok. Mire az új válasz: nem tartunk állatokat. Nyilván, hisz zöldséget és gyümölcsöt árusítanak, az állatnak nincs helye ebben a rendszerben. Az önellátó paraszti háztartás ideája csak zavarná a sikeres üzletmenetet.

Második történet. 2021 tavaszán az Ever Given nevű teherhajó elakadt a Szezei-csatornában. A 220 000 tonnás hajó 400 méter hosszú,²² a csatorna legkisebb szélessége 300 méter. Kedvezőtlen időjárási körülmények mellett egész könnyen elakadhatott egy ilyen szűk csatornában egy ekkora hajó. Kiszabadítani, persze, pont a méretei miatt, nem volt könnyű feladat. A hajó hat napot töltött a kényszerű fogságban. A Szezei-csatornában naponta körülbelül ötven hajó halad át, nagyobb részük teherszállító, a világkereskedelem része. Az Ever Given elakadása így mintegy háromszáz hajót kényszerített vesztéglésre vagy a Jóreménység fokának a megkerülésére. Egyes források szerint a világkereskedelem tíz százalékát állította meg a hajó. Az már csak külön bája a történetnek – de a kiszabadításért fizetendő kártérítés késedelmessége, és így a hajó további vesztéglése miatt mégiscsak fontos –, hogy a hajó igazi nemzetközi óriás: japán a tulajdonos, német az adminisztrátor, tajvani cég lízingelte, a legénysége pedig Indiából verbuválódott.

Eltöprengtem: vajon hány fűnyíró lapul a hajón utazó konténerek mélyén, és várja azt, hogy Hollandiában kirakodják, eljusson Erdélybe, és végül munkába álljon Györgyfalván egy olyan zöldségtermesztő háztartásban, ahol már nem tartanak állatot. És azon is, hogy mikor volt még olyan, hogy erdélyi háztartásokban a munkavégzés menete attól függjön, hogy befut-e a rotterdami kikötőbe egy Kínából indult teherszállító hajó, amihez japánoknak, németeknek, kínaiaknak (Tajvan) és indiaiaknak is közük van. És persze az is elgondolkodtató, hogy Egyiptom egyik legfontosabb valutabevéte-

²² Csak összehasonlításképp: Kolumbusz hajói száz tonna körüliek és 15-20 méteresek voltak. Lásd az erről szóló Wikipédia szócikket: [https://en.wikipedia.org/wiki/Santa_Maria_\(ship\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Santa_Maria_(ship)) (letöltés ideje: 2023. június 1.)

lébe – a csatorna hajózási díjába –, kínai és indiai fizetésekbe, japán, német és tajvani profitokba györgyfalvi háztartások is pótolnak.²³

A világ összekapcsoltsága és bonyolult termelési és elosztó hálózatokba szervezése, természetesen, nem új. Eric Wolf amellet érvel, hogy elzárt kultúrák sosem voltak, és hogy a Kolumbusz-féle európai expanziót követően az összekapcsoltság hatványozódott (WOLF, 1995). Immanuel Wallerstein szerint ezzel az expanzióval épült ki az a világregndszer (amelyet az európai feudalizmus már magában hordozott), ahol centrumországok kapcsolják magukhoz az olcsó nyersanyagot és olcsó munkaerőt biztosító perifériákat és félperifériákat (WALLERSTEIN, 1983). Ez egy olyan rendszer, ahol a világ egyik végében átalakuló termelés hat a világ másik végén a fizetésekre – és fordítva. A helyi világok egyre inkább függővé válnak ezektől a globális folyamatoktól.

A 19. századi európai gabonakonjunktúra és annak a lehangolása igen jó példája ezeknek a folyamatoknak. A növekvő európai városi népesség megnövelte a gabona (jó minőségű kenyérgabona) iránti keresletet. Ez természeti és társadalmi átalakulásokat is okozott Európa periferiáin: az addig vízjárta, változatosan használt területek lecsapolása, feltörése és szántóföldként történő hasznosítása átalakította a Kárpát-medence jellegzetes, addig meghatározó térszíni formáit, képét. Ezt kiegészítette a fa iránti kereslet növekedése, az ennek nyomán fokozódó erdőirtás, a jogi reformok és a vízgyűjtő területek arculatának a megváltozása. Újabb indok a folyószabályozásokra, lecsapolásokra. Újabb gabonatermő területek és az európai kereskedelembe bekapcsolódó uradalmak. Az uradalmakban részmunkaidőben dolgozó, sokszor a hegyvidékről verbuválódott csapatok, bandák, amelyeknek a tagjai néhány hetes aratással, csépléssel remélték az éves gabonaszükségletet megkeresni (ANDRÁSFALVY, 2007, 19–20.; BORSOS 2000, 139–149.; EGYED, 1981, 237–240.). Kialakult egy helyben többé-kevésbé jól működő rendszer a munkamegosztás regionális mintáival (még ha, mint utólag kiderült, az ökológiai fenntarthatósága kérdéses is volt, vö. BORSOS, 2000, 156–157.).

Csak hogy ezzel párhuzamosan a tengeren túli területeken is javultak a gabonatermesztés feltételei, a hajózás egyre olcsóbbá vált, és a század végére a tengeren túli gabona már komoly konkurenciát jelentett a dél- és kelet-európai gabonának. Az olcsó gabona megjelenése a bérek csökkenéséhez, aztán általános elégedetlenséghez, sok helyen agrármozgalmakhoz, tiltakozáshoz vezetett (GUNST, 1993). Ezt aztán kiegészítette és fokozta a gépesítés, egész pontosan a cséplőgépek megjelenése, ami nagymértékben csökkentette az emberi munkaerő iránti igényt (EGYED, 1981, 219.).

Az állam által – a piac nyomására – foganatosított reformok is hasonló hatást váltottak ki: a régi közösségi jogok érvénytelenítése és az arányosítás a Székelyföldön katasztrofális következményekkel jártak. A székely falvak lakói – a telekrendszerű, közösségileg szervezett és irányított gazdálkodási rendszer jellegzetességeit kihasználva – változatosan fértek hozzá a természeti környezetükhöz, ezen belül kiemelten a legeltetés

²³ Ennek a résznek a megírásához a *The Guardian* (<https://www.theguardian.com/world/2021/mar/24/how-a-container-ship-blocked-the-suez-canal-visual-guide> – letöltés ideje: 2023. június 1.), a *Wired* (<https://www.wired.co.uk/article/ever-given-global-supply-chain> – letöltés ideje: 2023. június 1.) és a *Foreign Policy* (<https://foreignpolicy.com/2021/11/10/what-the-ever-given-taught-the-world/> – letöltés ideje: 2023. június 1.) online portálok cikkeit használtam fel.

és faizás jogához. Az arányosítás nyomán a székely szegénység jelentős része kiszorult ezekből a haszonvételekből. Az adhatóvá-vehetővé váló erdők és erdőjogok (újra: piac) még azoknak a helyzetét is megnehezítették, akik kaptak erdőket, hisz a spekulánsok gyorsan lecsaptak a kínálkozó lehetőségekre, és a pénz jelentését nem ismerő háztartásokat gyorsan kiforgatták a vagyonukból (EGYED, 1981, 202–203.).

Milyen tanulságot tudunk levonni a fentiekből? A korábbiakban utaltam már E. Mayernek az Andokban folytatott, parasztháztartásokat vizsgáló kutatásaira. A (paraszti) háztartásokat eleve egy kapcsolódási rendszerben kell elképzelnünk, amelyen belül egyrészt a helyi világhoz, a többi háztartáshoz, másrészt a nemzetállamhoz és a piachoz is kapcsolódnak (MAYER, 2005, 405.). A kapcsolódás a két utóbbihoz tehát történeti példákon is nyomon követhető, mint ahogy ezeken a példákon keresztül az is bemutatható, hogy a paraszti háztartások hogyan kerülnek hátrányba a nemzetállami és globális színtereken. Ugyanakkor ezeknek a folyamatoknak van egy (aggasztó) olvasata a neoliberais gazdaságpolitikák és gazdasági gyakorlatok felől. Szintén E. Mayer mutat rá arra, hogy a neoliberais gyakorlatok hogyan alakítják át azokat a törekvéseket, amelyek valamilyen módon még tekintettel vannak a helyi jellegzetességekre, és hogyan kényszerítik bele a paraszti háztartásokat a globális szegénység kitermelésének a pozíciójába, ahol úgy tekintenek ezekre a háztartásokra, mint kis hatékonyságú termelőkre és elégtelen fogyasztókra (MAYER, 2002, 313–323.).

Az emberek élete és helyi világa a közvetlen környezet (egyének, háztartások, lokális csoportok), az állami struktúrák és a piaci tevékenységek közötti újrapozicionálás és újrapozicionálódás fényében szemlélhető (WACQUANT, 2012; SZABÓ, 2016). A pozicionálás egyik fontos összetevője az a beszédmód és az ennek nyomán kialakuló gyakorlatok, ahogy ezekre a háztartásokra tekintünk. Az alulfejlettség/fejletlenség mint címke, a fejlesztés és modernizáció mint törekvés a neoliberais gyakorlatokban hatékony eszközök arra, hogy a helyi világok átalakítása elinduljon. Ám ezek olyan folyamatok, amelyekre a helyi világban élő szereplőknek alig van ráhatásuk. Ráadásul ezek a folyamatok kiegészülnek az állam és az állami szerepvállalás visszaszorulásával, a háztartások finanszírozásával (PALOMERA, 2014), és az állami szerepvállalások helyett kialakuló piaci alapú (vagy kvázi-piaci) versenyztetéssel. Ezek látszólag ágenciával ruházzák fel a háztartásokat, de a finanszírozás valójában alávétést eredményez (PALOMERA, 2014; GREGORY, 2015), a pályázatás pedig a projekt-osztályok létrejöttét, ahol az új beszédmódokat és gyakorlatokat többé-kevésbé zártan működő csoportok tartják ellenőrzésük alatt (KOVÁCH – KUČEROVÁ, 2006).²⁴

A történelmi példák és a jelenkori folyamatok is azt mutatják: az átalakuló világban egyre nagyobbak a kívülről érkezett nyomások a háztartásokra és a közösségekre. Ezekre a kívülről érkezett nyomásokra és elvárásokra a háztartásoknak és a közösségeknek alig

²⁴ A tanulmány gondolatmenetébe inkább csak érintőlegesen illeszkedik, ezért itt szánunk rá két mondatot: a hagyományos (paraszt)közösségek és a külső világ kapcsolatában a közvetítőknek legkésőbb az abszolutisztikus államszervezés és a modernizációs hullámok (vagyis a helyi közösség és a kinti világ erőteljesebb konfrontációja) óta fontos szerepük volt. Ám az mindig kérdés, hogy ezek a közvetítők (kulturális brókerek, *middleman*-ek) valójában kinek az érdekeit követik.

van ráhatása.²⁵ A helyi szereplőknek kevésbé van lehetősége arra, hogy ezeket a folyamatokat alakítsák. Ezt nevezem szubaltern ruralitásnak (alárendelt vagy függő falusiasság, SZABÓ, 2013, 104., 231.), ahol mind az ideológiák és elképzelések, mind a megvalósításukat célzó gyakorlatok kívülről irányítottak. És ezt állítom szembe a helyben elérhető és helyi kontroll alatt tartott erőforrások fölötti rendelkezéssel. Arra is rá szeretnék mutatni, hogy a helyi erőforrások háttérbe szorulásának a fontossága – vagy inkább súlyossága – ebben a kontextusban domborodik ki igazán.

És ebben a kontextusban érdemes újra feltenni a kérdést: mi is a jelentősége a háztartásoknak és az ezeket összekötő közösségeknek ebben a globálisan összefonódott világban? A háztartásokra érdemes úgy tekinteni, mint olyan rugalmas, adaptív intézményekre, amelyek a sokkhatások negatív következményeit rendre elnyelik. A háztartásokat vizsgáló kutatásokban az 1970-es évek óta ez egy igen fontos következtetés: a krízisek túlélésében, az alkalmazkodásban a háztartásoknak és a háztartási erőforrásoknak rendkívül magas szerepük van. Ezért is nevezi Joan Smith és Immanuel Wallerstein a háztartásokat a világ-gazdaság hosszú távú intézményeinek (SMITH – WALLERSTEIN, 1992). Egy Kelet-Európára fókuszáló, több ponton is folytatott kutatás is azt találta, hogy a háztartások a 20–21. század fordulóján is életképes és reziliens keretét adták a gazdasági tevékenységeknek (GUDEMAN – HANN, 2015, 6.). Arról nem is beszélve, hogy a háztartásoknak és a körüjük szerveződő, kisléptékű gazdasági gyakorlatoknak milyen jelentős szerepük van ma a gazdálkodáson (energiaelvonáson és élelmiszertermelésen) túl a tájfenntartásban, a mozaikos tájszerkezet megőrzésében (BABAI – MOLNÁR – MOLNÁR, 2014; SZABÓ – MARKÓ – HARTEL, 2017), a genetikai változatosság fenntartásában (MAYER, 2002, 327.) és a monopóliumok elutasításában (BOVÉ – DUFOUR, 2002).

Érvelésemben kifejezetten a társadalmi-gazdasági szempontokra szorítottam. De érdemes egyetlen mondat erejéig azokra az identitásfaktorokra, a szabadság és a senkitől nem függés összetevőire is rámutatni, amelyek az önellátó, autonóm háztartások működéséből fakadhatnak (VASILE, 2015, 177–178.; VIDACS, 2015, 28.). Ugyanez az identitások felől felvillanó szempont pedig érvényesíthető a jól működő közösségek esetében is. Talán nincs kétsége senkinek afelől, hogy a mai helyzetben a valahová tartozás stabil érzése milyen nagy (érzelmi) erőforrás. De szorítkozunk itt is kifejezetten a társadalmi-gazdasági szempontokra. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a közösségek működése gyakran nem demokratikus. Hogy kizárást, negatív előítéleteket is kitermelnek (BLACKSHAW, 2010, 130–136.). Azt sem, hogy a külső (*bridging*) és belső (*bonding*) kapcsolatok átalakulása, a hangsúlyok eltolódása az előbbiekre megbontja az erőforrásokhoz való hozzáférést. De ez utóbbi jelenség valójában mégis az érvelésünket támasztja alá, hisz a közösségek felbomlására világít rá. A közösségek mindezekkel együtt – a háztartások szerepéhez hasonlóan – a válságok kezelésében, a sokkhatások levezetésében hatékony eszközök lehetnek: van olyan kutatás, amely egyenesen arra jutott, hogy nem is az elérhető erőforrások, hanem a háztartások közötti együttműködés befolyásolta jobban a közösség stabilitását (UNGAR, 2018).

²⁵ Költői kérdéssel: mit tud tenni egy erdélyi falusi háztartás az Ever Given elakadása esetén? Vagy akkor, ha a világ egy távoli pontján sztrájkba lépnek a munkások? Vagy valamilyen okból lezárnak egy régiót? Vagy – hogy a tanulmányt indító történetre utaljunk – ha egy támogató úgy dönt, átalakítja a finanszírozási rendszert? A kérdés – még egyszer – költői. De érdemes elgondolkozni rajta.

Fentebb a helyi (végső eredményében kudarcos) gyűjtés és a (szintén kudarcos) tejsztrájk kapcsán már említést tettem a közösségek és a bizalom válságáról. A közösségek fontosságához ezzel együtt sem fér kétség. A háztartást az előbbi bekezdésben úgy írtam le, mint ami alkalmas a sokkhatások levezetésére. 2005-ben szülőfalumat, Siménfalvát – és a Nyíki völgyében fekvő többi falut Farkaslakától Rugonfalváig – árvízcsapás érte. Korábban sosem látott villámárvíz alakult ki (az okok között a hirtelen lehulló nagy mennyiségű csapadék mellett az erdőirtásokat is számon tartjuk), házakat, gazdasági épületeket rombolt le, takarmányt, állatokat sodort magával. Sajnos emberéleteket is követelt. A közösségi összefogás az árvíz gyors levonulása után példátlan volt: a falu kárt nem vagy csak kisebb kárt szenvedett lakói szinte egy emberként mozdultak meg, segítettek, ahol tudtak, a romok eltakarításában, ruhák mosásában, ételfőzésben. Még a környékbeli falvakból is érkezett segítség. A közösségi szintű reziliens viselkedésnek ez szinte klasszikus esete (vö. BERKES – ROSS, 2013). És úgy tűnik, nem is korlátozódik az erdélyi vagy a székely falvakra, hisz természeti katasztrófákat követő közösségi összefogásra máshonnan is vannak példáink (SOLNIT, 2009).²⁶

Természetesen világos, hogy a világ egyre komplexebb helyé válik. A háztartások és a helyi közösségek integráns részei ennek a bonyolult és egyre bonyolultabbá váló világnak. Valószínűleg már nem is tudnak meglenni olyan termékek nélkül, amelyek esetleg a több napon keresztül veszteglő teherhajók fedélzetén vagy gyomrában laknak. Látni kell ugyanakkor, hogy ez a fajta komplexitás milyen nagyon növeli a sérülékenységet is. Érdeemes újra feltenni a kérdést: hányféle módon és hányféle rendszertől függ ma egy falusi háztartás és egy helyi közösség?²⁷ Éppen ebből fakadóan: a fenntarthatóság érdekében célszerű esetleg globálisan kevésbé komplex, de helyben diverz, változatos – és akár redundáns – rendszerekben gondolkodni (BERKES – COLDING – FOLKE, 2003, 11.), amelyek egyrésztől lehet, hogy kevésbé hatékonyak, másrésztől azonban nagyobb fokú rezilienciát és önfenntartást eredményeznek (VAN EGMOND, 2014, 207.).

Mindezekkel együtt világos: a helyi és a nem helyi rendszerek ma már nehezen választhatók szét egymástól. Végletesen összefonódtak, a külső világ elválaszthatatlanul részévé vált a helyi világoknak. Az erőforrások használata megváltozott és a begyazódás a külső világokba dominánssá vált. Talán az is a helyi reziliencia része, ha a háztartások és a közösségek felismerik ezeknek a külső erőforrásoknak az előnyeit, és ahol lehet, hasznukra fordítják azokat. A polikrizis (vagy inkább: polikrizisek sora) által sújtott világban ez is egy fontos képesség lehet.²⁸ 2022 nyarának hatalmas aszálya erről

²⁶ E. Turner egyenesen a „communitas of disaster” szintagmát használja (TURNER, 2012, 73–84.).

²⁷ A példa talán távoli, de mégis érdemes utalni rá: Klaas van Egmond történelmi példát hoz a probléma érzékeltetésére. Érvelésében a Nyugat-Római Birodalom és a Kelet-Római Birodalom közötti különbség és közvetve a fennmaradásuk eltérései is – egyebek mellett – a komplexitás különböző fokára vezethetők vissza: az utóbbinak a hosszabb távú életképessége kisebb fokú komplexitásában is rejtett, hisz az élelemmel – és a katonákkal – való ellátásban az önellátó háztartások kaptak nagyobb szerepet. A fennmaradásban, persze, más tényezők is közrejátszottak, de Bizáncnak összességében a társadalom komplexitásának a lecsökkentésével sikerült megfordítania a dezintegráció folyamatát (VAN EGMOND, 2014, 103–104.).

²⁸ Lásd ebben a kötetben Balogh Pál Géza és Nagy Zsolt tanulmányait arról, hogy helyi termelők hogyan használták ki a járvány nyomán kialakult új körülményeket.

is lényeges tanulságokkal szolgált: Siménfalván meg is fogalmazták a következtetést, hogy a kutakból eltűnő víz mellett vezetékes víz nélkül sokan nem boldogultak volna.²⁹ Ebben a tekintetben is minden bizonnyal az egyensúlyra és a rugalmasságra, a helyi és a nem helyi erőforrások kombinált használatára lehet felhívni a figyelmet.

Az összefonódásnak magának is immár évszázados története van a piacra lépő parasztoktól a katonai átszervezésekig és a különféle társadalmi és gazdasági reformokig, amiket a modernizáció és/vagy a fejlesztés szavakkal írunk le. Az összefonódás nyomán ma már sokszor azt is nehéz meghatározni, hogy hol végződik a helyi és hol kezdődik a külső világ. Analitikus eszközként azonban nem szabad lemondanunk erről a megközelítésről, hisz enélkül nehezen tudunk rámutatni az állam és a piac helyi világokba történő beavatkozásaira. És éppen ezért kell felhívunk a figyelmet azokra a folyamatokra, amelyek eredményeként a háztartások lemondanak a saját környezetükkel való kapcsolatról és a közösség felé a kapcsolatot biztosító társadalmi hálózatokban való részvételről.

Az egyensúly a lokális és az extralokális között még néhány további szempontból fontos. A helyi világgal való kapcsolatban az egyes háztartások nagyobb fokú ágenciával rendelkezhetnek, mint a nem helyi világ viszonylatában. Az állam és a piac – működéséből fakadóan – nincs tekintettel a helyi jellegzetességekre. Ennek az extrém eseteit nevezi James Scott *high modernist* látásmódnak (SCOTT, 1998). Sokszor külön eszközökre van szükség ahhoz, hogy a helyi jellegzetességek is a döntéshozás részévé váljanak. A helyi szintekre éppen ezért szükség van (VAN EGMOND, 2014, 105.). Ez ennek a rendkívül komplex rendszernek az egyik fontos jellemzője, egy olyan egyensúlynak érzékelt állapot, amiben a helyi világok kárára nagy egyenlőtlenségek alakultak ki. A másik fontos jellemzője pedig éppenséggel a társadalomról (kulturáról, morálitásról) leváló vagy (rég) levált gazdaság (POLÁNYI, 2004), annak is kifejezetten a pénzügyi része, amely már rég nem az előrehaladás eszköze a reálgazdaság számára, hanem önmagában vett cél (VAN EGMOND, 2014, 1.). A pénzügyek egyre inkább zárt, saját logikával – és a logikákat morális színben feltüntetető érvelésekkel – operáló rendszerek (GRAEBER, 2011, 4.). A bennük való részvétel tehát problematikus, hisz olyan beszédmódokat alakít ki, amelyet csak egy szűk elit tud használni. És ő is termeli újra.³⁰ Az is problematikus továbbá, hogy – a költségcsökkentés okán – a neoliberais gazdaságirányítás a háztartások ingyenes munkáját használja, vagy a feladatait a közösségekre delegálja. Ehhez pedig sokszor megnyeri a közfunkciókból kivonult (neoliberais) államot. Tehát miközben azt mondom, hogy a globális piac előnyei, illetve a nemzetállami keretek biztosította hasznok is alakítják a helyi világokat, ezeknek a korlátait is figyelembe kell venni, mert közben a helyi erőforrások fölötti kontroll – miközben a megőrzése fontos lehet – egyre inkább háttérbe szorul.

²⁹ Persze kérdés, hogy a helyi vízhiányra külső elosztó hálózatba való csatlakozással vagy helyi, adaptív vízforrások kihasználásával és a vízfogyasztási szokások átalakításával kell válaszolni.

³⁰ Itt újra felhívom a figyelmet a projekt-osztályra és az azzal való párhuzamokra.

Következtetések

A tanulmány három – számomra igencsak emblemikus – történetet használt arra, hogy a gondolatmenetét kifejtse. A szilágynagyfalui történet az államnak a helyi világokban játszott szerepére (illetve az állami szolgáltatások pályázatokon keresztül történő piaci-va válására) világított rá, miközben azt is megmutatta, hogy vannak történelmi példáink a hasonló célok helyi megoldására. A kalotaszentkirályi történettel és a felújított templomok négyeszet is meghaladó számával azt illusztráltam: valamikor a helyi közösségek által felvállalt feladatok ma milyen mértékben válnak külső támogatásoktól függővé. Az Ever Given elakadása és a nyomában kialakult globális ellátási válság a világpiacon a komplexitásából eredő sérülékenységét illusztrálta. És hogy nem egyedi esettel álltunk szemben, azt a koronavírus-járvány lezárásai miatt a globális ellátási láncokban kialakult nehézségek is jól mutatták. A történeteknek, önmagukon és a globális átalakulások érzékeltetésén túl, a helyi világok működésére vonatkozóan is jelentőségük van. A tanulmány – kifejezetten analitikus jelleggel és céllal – különbséget tett a helyi és a külső világ között. A helyi világot a mindennapi életvilág segítségével írta körül, és ennek a helyi világnak a működésében két fontos intézményt, a háztartást és a közösséget azonosította. De arra is felhívta a figyelmet, hogy ezek a helyi világok – ekként tehát a háztartások és a közösségek – egyre inkább ki vannak téve a külső világ hatásainak, és hogy az erőforrások használatában egyre inkább ezek a külső világok válnak fontossá.

Miért fontos ez a kérdés? Az önellátásra törekvő háztartások és a közösségek a tanulmány érvelése szerint alkalmazkodni tudtak azoknak az erőforrásoknak az összességéhez, amelyekből végső soron a túléléshez és a társadalmi-gazdasági, de akár kulturális újratermeléshez szükséges energiákat nyerték. Ezeket az erőforrásokat fenntartható és változatos módon használták, miközben kevésbé támaszkodtak olyan külső erőforrásokra, amelyeket nem tudtak ellenőrizni. Tehát az erőforrásaikkal kapcsolatosan valamiféle cselekvőképes gyakorlatokat tartottak fenn. A modernizációs hullámokkal, fejlesztésekkel ez az ágencia szorult háttérbe, és az állam és a piac kontextusában a szubaltern ruralitás vált dominánssá. Ez azt jelenti, hogy mind a faluval szembeni elvárásokat alakító ideológiák, mind a falut a külvilághoz kapcsoló gyakorlatok kívülről irányítottakká váltak. A helyi háztartásokat és a helyi közösségeket függővé teszik, az önellátásukat felszámolják és korlátozzák a cselekvési területet.³¹

A reziliens viselkedésre jellemző, hogy a változások nyomán új lehetőségeket, ablakokat nyit (FOLKE et al., 2010). Ami az erdélyi falvakban történik, az éppenséggel ennek az ellenkezője: a helyi adaptáció vonatkozásában, a háztartások és a közösségek szintjén nem nyílnak az ablakok, hanem bezáródnak. Pedig akár szerencsés helyzetben is lehetnek ezek a közösségek, hisz a tudások és gyakorlatok egy része még elérhető.

Ezekkel a külső erőforrásokkal nem feltétlen csak az a probléma, hogy kívülről jönnek és az egyének/háztartások, illetve a helyi közösségek számára kontrollálhatatlanok,

³¹ A megfogalmazás persze nem pontos: függővé válik, felszámolódik, korlátozódik stb. Hisz a folyamatok mögött legtöbb esetben (kivételes eset: a kollektivizálás) nem egy jól meghatározott társadalmi szereplő áll, hanem az egyre komplexebb összefonódó, sokszor személytelen piaci és állami struktúrák.

hanem az is, hogy a komplexitást növelik. A mai életünk egyik jellegzetessége, hogy a világ bonyolult problémáira bonyolult válaszokat adunk, ami egyrészt érthető, másrészt viszont a korlátait is látni kell: úgy tűnik, hogy a képességünk arra, hogy a világ problémáit megoldjuk, és a törekvés, hogy ezt technológiai eszközökkel tegyük, korlátozott (BERKES – COLDING – FOLKE, 2003, 1.). A technológiai problémákra adott technológiai válaszok általában újabb problémákat szülnek (VAN EGMOND, 2014, 13.). A helyi világok által kontroll alatt tartott erőforrásoknak és megoldási lehetőségeknek a tere lecsökkent, így a kiszolgáltatottságuk is fokozódott. És ezek megint a komplexitást (és implicit módon a sérülékenységet) növelik. Közben pedig hatalmas tudást halmoztunk fel egy olyan rendszerről, amely változatos módon használta a helyi erőforrásokat, ugyanakkor meg a mostani világhoz képest – anyagi-technológiai értelemben – rendkívül egyszerű volt. A reziliencia kapcsán említett non-lineáris dinamikák felől ennek különösen nagy jelentősége lehet. Hogy mit tudunk ebből tanulni? – talán ez a legfontosabb kérdés.

Irodalom

ANDRÁSFALVY Bertalan

2007 *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása*. Budapest, Ekvilibrium Kiadó.

BABAI Dániel – MOLNÁR Ábel – MOLNÁR Zsolt

2014 „*Ahogy gondozza, úgy veszi hasznát.*” *Hagyományos ökológiai tudás és gazdálkodás Gyimesben*. Budapest – Vácrátót, MTA Bölcsész tudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet – MTA Ökológiai Kutatóközpont Ökológiai és Botanikai Intézet.

BARTHEL, Stephen

2014 Resilience. In: NONINI, Donald M. (ed.): *A Companion to Urban Anthropology*. 428–446. Malden – Oxford – Chichester, Wiley Blackwell.

BELÉNYESY Márta

1956 Az állattartás a XIV. században Magyarországon. *Néprajzi Értesítő*, XXXVIII, 23–59.

BERKES, Fikret – COLDING, Johan – FOLKE, Carl

2003 Introduction. In: BERKES, Fikret – COLDING, Johan – FOLKE, Carl (eds.): *Navigating Social-Ecological Systems. Building Resilience for Complexity and Change*. 1–29. Cambridge, Cambridge University Press.

BERKES, Fikret – ROSS, Helen

2013 Community Resilience: Toward an Integrated Approach. *Society & Natural Resources*, 26, 1, 5–20. <https://doi.org/10.1080/08941920.2012.736605>

BLACKSHAW, Tony

2010 *Key concepts in community studies*. Los Angeles, Sage.

BORSOS Balázs

2000 *Három folyó között. A bodrogi közti gazdálkodás alkalmazkodása a természeti viszonyokhoz a folyószabályozási munkák előtt és után, 1840–1910*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BOSSEN, Laurel

1981 The Household as Economic Agent. *Urban Anthropology*, 10, 3, 287–303.

BOURDIEU, Pierre

1978 A szimbolikus tőke. In: Uő: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. 379–401. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

1997 Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: ANGELUSZ Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. 156–178. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

BOVÉ, José – DUFOUR, Francois

2002 *A világ nem eladó. Parasztok a „korcs-étel” ellen*. Budapest, Magus Design Stúdió.

CHAYANOV, Alexander V.

1966 *On the theory of peasant economy*. Homewood, Ill., American Economic Association by Irwin Press.

COLEMAN, James S.

1994 Társadalmi tőke. In: LENGYEL György – SZÁNTÓ Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. 99–127. Budapest, Aula Kiadó.

EGYED Ákos

1981 *Falu, város, civilizáció*. Bukarest. Kriterion Könyvkiadó.

FARKAS Judit

2017 „Kicsi kis hősök.” Az ökofalu-mozgalom története és gyökerei. In: Uő: *Leválni a köldökzsinórról. Ökofalvak Magyarországon*. 21–39. Budapest, L’Harmattan Kiadó.

FÉL Edit – HOFER Tamás

1997 *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest, Balassi Kiadó.

FOLKE, Carl

2006 Resilience: The emergence of a perspective for social–ecological systems analyses. *Global Environmental Change*, 16, 253–267.
<https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2006.04.002>

FOLKE, Carl – CARPENTER, Stephen – WALKER, Brian – SCHEFFER, Marten – CHAPIN, Terry – ROCKSTRÖM, Johan

2010 Resilience Thinking: Integrating Resilience, Adaptability and Transformability. *Ecology and Society*, 15, 4, 20. <https://doi.org/10.5751/ES-03610-150420>

FOSTER, George

1982 Mi a paraszt? In: TÁLASI István (szerk.): *Néprajzi szöveggyűjtemény I*. 299–313. Budapest, Tankönyvkiadó.

FOX, Katy

2010 *Peasants into European farmers? EU integration in the Carpathian mountains of Romania*. Zürich, Lit Verlag.

GIORDANO, Christian – KOSTOVA, Dobrinka

2002 The social production of mistrust. In: HANN, Chris M. (ed.): *Postsocialism: Ideals, ideologies and practices in Eurasia*. 74–91. London – New York, Routledge.

GRAEBER, David

2011 *Debt. The first 5000 years*. New York, Melville House.

GREGORY, Chris A.

2009 Whatever happened to householding? In: HANN, Chris M. – HART, Keith (eds.): *Market and Society: The Great Transformation Today*. 133–159. Cambridge, Cambridge University Press.

2015 Adósság és moralitás: gondolatok a gazdasági antropológia hozzájárulásairól. *Regio*, 23, 2, 158–185. <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v23i2.68>

GUDEMAN, Stephen – HANN, Chris M.

2015 Introduction. Self-Sufficiency as Reality and as Myth. In: GUDEMAN, Stephen – HANN, Chris M. (eds.): *Oikos and Market. Explorations in Self-Sufficiency after Socialism*. 1–23. New York – Oxford, Berghahn Books.

GUNDA Béla

1966 *Ethnographica Carpatica*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

GUNST Péter

1993 Az európai agrárfejlődés zsákutcai a 19–20. század fordulóján. In: GLATZ Ferenc (szerk.): *Szomszédaink között Kelet-Európában: Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. 281–287. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.

GYÁNI Gábor

1997 A mindennapi élet mint kutatási probléma. *Aetas*, 12, 1, 151–161.

HANN, Chris M. – HUMPHREY, Caroline – VERDERY, Katherine

2002 Introduction: postsocialism as a topic of anthropological investigation. In: HANN, Chris M. (ed.): *Postsocialism: Ideals, ideologies and practices in Eurasia*. 1–28. London – New York, Routledge.

HOFER Tamás

1991 Patrónus–kliens kapcsolatok a paraszti társadalomban. In: UTASI Ágnes (szerk.): *Társas kapcsolatok*. 148–158. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

HOLLING, Crawford S.

1973 Resilience and stability of ecological systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4, 1–23.

HOLTORF, Cornelius

2018 Embracing change: how cultural resilience is increased through cultural heritage. *World Archaeology*, 50, 4, 639–650.
<https://doi.org/10.1080/00438243.2018.1510340>

IMREH István

1973 *A rendtartó székely falu*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

1983 *A törvényhozó székely falu*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

KASCHUBA, Wolfgang

2004 *Bevezetés az európai etnológiába*. Debrecen, Csokonai Kiadó.

KIDECKEL, David

2006 *Colectivism și singurătate în satele românești*. Iași, Polirom.

KLIGMAN, Gail – VERDERY, Katherine

2011 *Peasants under siege: the collectivization of Romanian agriculture, 1949–1962*. Princeton – New York, Princeton University Press.

KOROMPAINÉ SZALACSI RÁCZ Mária

1976 A bihari házikenyér. In: HÉTHY Zoltán (szerk.): *Bihari Múzeum Évkönyve 1*. 285–300. Berettyóújfalu.

KOVÁCH Imre – KUČEROVÁ, Eva

2006 The Project Class in Central Europe: The Czech and Hungarian Cases. *Sociologia Ruralis*, 46, 1, 3–21.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2006.00403.x>

LATOUR, Bruno

2005 *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford, Oxford University Press.

MAYER, Enrique

2002 The articulated peasant. Household Economies in the Andes. Boulder, Westview Press.

2005 Households and their markets in the Andes. In: CARRIER, James G. (ed.): *A handbook of economic anthropology*. 405–422. Cheltenham – Northampton, Edward Elgar.

MOHAY Tamás

1994 Egy naplóíró parasztember élete és gazdálkodása a 20. század első felében Ipolynyéken. (Dissertationes Ethnographicae 8.) Budapest, ELTE BTK.

MOLNÁR Zsolt – GELLÉNY Krisztina – MARGÓCZI Katalin – BIRÓ Marianna

2015 Landscape ethnoecological knowledge base and management of ecosystem services in a Székely-Hungarian pre-capitalistic village system (Transylvania, Romania). *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, 11, 3.

OLÁH Sándor

2001 *Csendes csatatér*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

2008 Kliensek és patrónusok. Egy szocialista termelőszervezet tündöklése és bukása. In: *Uő: Kivizsgálás. Írások az állam és a társadalom viszonyáról a Székelyföldön, 1940–1989*. 365–384. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

ORTIZ, Sutti

2005 Decisions and choices: the rationality of economic actors. In: CARRIER, James G. (ed.): *A handbook of economic anthropology*. 59–77. Cheltenham – Northampton, Edward Elgar.

PÁL Norbert

2018 *A lovakkal kapcsolatos hagyományos tudások és a lótartás háttérbe szorulása a Gagy mentén*. Szakdolgozat. Kolozsvár, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet.

PALOMERA, Jaime

2014 Reciprocity, Commodification, and Poverty in the Era of Financialization. *Current Anthropology*, 55, Supplement 9, August, 105–115.
<https://doi.org/10.1086/676420>

PETI Lehel – SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.)

2006 *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén*. Kolozsvár, Nis Kiadó.

PINE, Frances

2002 Retreat to the household? Gendered domains in postsocialist Poland. In: HANN, Chris M. (ed.): *Postsocialism: Ideals, ideologies and practices in Eurasia*. 95–113. London – New York, Routledge.

POLÁNYI Károly

2004 *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest, Napvilág Kiadó.

PORTES, Alejandro

1998 Social capital: Its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, 1–24.

SCOTT, James C.

1996 Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika*, 23–24, 109–130.

1998 *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven, Yale University Press.

SMITH, Joan – WALLERSTEIN, Immanuel

1992 Households as an institution of the world-economy. In: SMITH, Joan – WALLERSTEIN, Immanuel (eds.): *Creating and Transforming Households: The Constraints of the World-Economy*. 3–24. Cambridge, Cambridge University Press.

SOLNIT, Rebecca

2009 *A Paradise Built in Hell. The Extraordinary Communities That Arise in Disaster*. New York, Viking.

SZABÓ Á. Töhötöm

2006 *A kooperáció mint agrárstratégia. A gazdasági környezet és a fejlődés kérdései*. In: PETI Lehel – SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.): *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén*. 101–151. Kolozsvár, Nis Kiadó.

2009 *Kooperáló közösségek. Munkavégzés és kapcsolatok a falusi gazdálkodásban*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

2013 *Gazdasági adaptáció és etnicitás: gazdaság, vidékiség és integráció egy erdélyi térségben*. Kolozsvár, NKI – KJNT.

2014a Önellátás és piaci integráció: piaci viselkedésformák egy Kis-Küküllő menti településen. *Erdélyi Múzeum*, LXXVI, 1, 1–12.

2014b What happened to reciprocity? A general inquiry into reciprocal behavior on the example of traditional work parties. *International Political Anthropology*, 7, 2, 19–36.

2014c Economic Regimes, Local Worlds and the Changing Meanings of Work in Rural Transylvania. *Südosteuropa*, 62 4, 454–474.

2016 Kihalt vidék: a vidékiség értelmezései az állami és piaci rezsimek kontextusában. *Erdélyi Társadalom. Társadalomtudományi szakfolyóirat*, XIV, 1, 91–111.

- 2018 From Folk Culture to Cultural Heritage: Some General Conclusions by Way of Transylvanian Examples. In: SZABÓ, Árpád Töhötöm – SZIKSZAI, Mária (eds.): *Cultural heritage and cultural politics in minority conditions*. 179–196. Cluj – Aarhus, Kriza János Ethnographic Society – Intervention Press.
- 2020 Hogyan (ne) gyűjtsünk fát az erdőben? Egy erdei „séta” tanulságairól. In: DOBÁK Judit – R. NAGY József (szerk.): *Docendo discimus. A 60 esztendő Kotics József köszöntése*. (A Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék Könyvei 13.) 363–371. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszéke.
- SZABÓ Á. Töhötöm – MARKÓ Bálint – HARTEL Tibor
- 2017 Tradicionalitás és modernitás: a tájhasználat és a mezőgazdasági termelés átalakuló feltételei egy erdélyi térségben. *Magyar Kisebbség*, 3–4, 115–166.
- SZABÓ István
- 1969 *A középkori magyar falu*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TURNER, Edith
- 2012 *Communitas: The anthropology of collective joy*. New York, Palgrave Macmillan.
- UNGAR, Michael
- 2018 Systemic resilience: principles and processes for a science of change in contexts of adversity. *Ecology and Society*, 23, 4, 34.
<https://doi.org/10.5751/ES-10385-230434>
- VADÁSZ Benedek Miklós
- 2023 *A hagyományos gazdálkodás átalakulása Csekefalván*. ETDK dolgozat. Kolozsvár, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet.
- VAN EGMOND, Klaas
- 2014 *Sustainable Civilization*. Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- VASILE, Monica
- 2015 “Being One’s Own Master”. Reciprocity and Technology among Transylvanian Forest Dwellers. In: GUDEMAN, Stephen – HANN, Chris M. (eds.): *Oikos and Market. Explorations in Self-Sufficiency after Socialism*. 162–188. New York – Oxford, Berghahn Books.
- VIDACS Bea
- 2015 The ideal of self-sufficiency and the reality of dependence. A Hungarian case. In: GUDEMAN, Stephen – HANN, Chris M. (eds.): *Oikos and Market. Explorations in Self-Sufficiency after Socialism*. 24–46. New York – Oxford, Berghahn Books.
- WACQUANT, Loïc
- 2012 Three steps to a historical anthropology of actually existing neoliberalism. *Social Anthropology*, 20, 1, 66–79.
- WALLERSTEIN, Immanuel
- 1983 *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

WOLF, Eric R.

- 1973 Parasztok. In: SERVICE, Elman R. – SAHLINS, Marshall D. – WOLF, Eric R.: *Vadászok, törzsek, parasztok*. 321–390. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- 1995 Termelési módok. In: Uő: *Európa és a történelem nélküli népek*. 89–119. Budapest, Akadémiai Kiadó – Osiris-Századvég.

ÁRPÁD TÖHÖTÖM SZABÓ

HOUSEHOLDS AND COMMUNITIES IN THE LIGHT
OF LOCAL AND EXTRALOCAL RESOURCES. EXAMPLES
FROM TRANSYLVANIA

An important component of our accumulated knowledge about Transylvanian villages is the (partial) autonomy of these villages, understood in a historical perspective, both at the level of households and village communities. The strong presence of inter-household cooperation is another important component. Building on this autonomy and cooperation and their eradication, the paper argues that social, economic, and political restructuring has made village communities, once heavily reliant on endogenous resources, increasingly dependent on external, exogenous resources. Based on research in Transylvanian settings, mainly in Bahnea/Bonyha and Nuşfalău/Szilágynagyfalu, the paper explores the process of eradication and its contradictions by discussing changes in animal husbandry, household management, foraging, and time spent in nature, and then places it in a global context using historical and recent examples. It then asks how all these aspects can be understood in terms of resilience, sustainability, and complexity.

Keywords: Transylvanian village, household, community, autonomy, cooperation, sustainability, resilience, complexity